

JURIDISKA FAKULTETEN

VID LUNDS UNIVERSITET

Emmy Hall

Döden inför folkets ögon

En rättshistorisk studie av dödsstraffets offentliga verk-
ställighet under 1800-talet fram till 1877 års reform

JURM02 Examensarbete

Examensarbete på juristprogrammet

30 högskolepoäng

Handledare: Martin Sunnqvist

Termin: VT26

Innehåll

Summary	3
Sammanfattning	4
Förord.....	5
1 Inledning	6
1.1 Bakgrund	6
1.2 Syfte och frågeställningar	7
1.3 Metod och teori.....	8
1.4 Material och tidigare forskning	10
1.5 Avgränsningar	11
1.6 Disposition.....	13
2 Teorier om straffets funktion och legitimitet.....	14
2.1 Straffets rättfärdigande och frågan om straffets funktion....	14
2.2 Vedergällning och bakåtblickande straffteorier	15
2.3 Prevention och framåtblickande straffteorier	16
2.4 Blandade straffteorier och straffets funktion på olika nivåer	19
3 Offentlig bestraffning i det äldre straffsystemet.....	22
3.1 Det äldre straffsystemet.....	22
3.2 Avrättningen som religiös och rättslig ritual	23
3.3 Den offentliga avrättningens budskap	24
3.4 Publiken som mottagare av straffets budskap	26
4 Offentlighetens problematik	28
4.1 Ett förfelat budskap	28
4.2 Statsmaktens svar på ett förfelat budskap	29
4.3 Kyrkans avtagande roll och sekularisering.....	32
4.4 Publikens problematik	34
5 Reformprocessen och offentlighetens omprövning.....	36
5.1 De tidiga reformförsöken	36
5.2 Lagkommittén och den partiella reformprocessen fram till 1864 års strafflag	37
5.3 1864 års strafflag	40
5.4 Reformdebatten 1867–1868	45
5.5 Lagutskottets omprövning av dödsstraffet 1868	48
5.6 1877 års reform och avskaffande av avrättningsars offentliga verkställighet.....	53
6 Avslutande analys och diskussion	62
Källförteckning	65

Summary

Through the reform of 1877, the public execution of the death penalty was abolished in Sweden. Until then, execution had long constituted a public penal practice in which the death sentence was carried out before a present audience. Publicity was not merely an external form of execution, but part of the way in which punishment was justified, communicated, and expected to take effect. This thesis aims to examine how the public execution of the death penalty was justified, questioned, and ultimately abolished in relation to changing conceptions of the function and legitimacy of punishment.

The study shows that public execution long formed an integral part of the older Swedish penal system. Public execution was a public, communicative, and legitimacy-bearing penal practice, in which the effect of punishment was assumed to depend on its visibility. Publicity was long justified through ideas of deterrence, moral instruction, religious preparation, and state authority. During the nineteenth century, however, this understanding gradually came to be reconsidered. The same publicity that had previously been regarded as necessary for the effect of punishment instead began to be perceived as something that could undermine it. Through its public character, the execution risked arousing sympathy for the condemned, provoking curiosity and moral hardening among the audience, giving rise to martyr-like conceptions, superstition, and distrust of the administration of justice. As public execution was placed in relation to new social, penal-theoretical, and humanitarian ideas, its function began to appear increasingly uncertain. This gave rise to a shift from publicity as a precondition for the effect of punishment to publicity as a threat to the function and legitimacy of punishment.

The study also shows that the question of abolishing public execution was long subordinated to the broader question of the continued existence of the death penalty. Since the death penalty was repeatedly presented as a form of punishment in decline, the forms of its execution were not always considered to require independent examination. At the same time, when the question of publicity was eventually treated more independently, it still continued to be assessed to a large extent in relation to the death penalty as such. The question of publicity was therefore never fully detached from the question of the death penalty's legitimacy, but came to function as part of the broader reconsideration of that form of punishment.

Finally, the study shows that the reform of 1877 should be understood as more than a change in the external form of execution. The reform marked a final stage in a longer process of legal-cultural change, in which public exposure and bodily suffering were increasingly perceived as difficult to reconcile with a modern and legitimate penal system. The abolition of public execution thereby expressed a deeper shift in understandings of the function of punishment, the penal power of the state, and the forms of suffering that could be justified in the name of punishment.

Sammanfattning

Genom 1877 års reform avskaffades den offentliga verkställigheten av dödsstraffet i Sverige. Fram till dess hade avrättningen länge utgjort en offentlig straffpraktik, där dödsdomen fullbordades inför en närvarande publik. Offentligheten var inte endast en yttre form för verkställigheten, utan en del av det sätt på vilket straffet motiverades, kommunicerades och förväntades få verkan. Denna uppsats syftar till att undersöka hur den offentliga verkställigheten av dödsstraffet rättfärdigades, ifrågasattes och slutligen avskaffades i relation till förändrade föreställningar om straffets funktion och legitimitet.

Undersökningen visar att den offentliga verkställigheten länge utgjorde en integrerad del av det äldre svenska straffsystemet. Den offentliga avrättningen var en offentlig, kommunikativ och legitimitetsbärande straffpraktik, där straffets verkan förutsattes vara beroende av dess synlighet. Offentligheten motiverades länge genom föreställningar om avskräckning, moralisk undervisning, religiös förberedelse och statlig auktoritet. Under 1800-talet kom denna förståelse emellertid gradvis att omprövas. Samma offentlighet som tidigare hade ansetts nödvändig för straffets verkan började i stället uppfattas som något som kunde undergräva den. Avrättningen riskerade genom sin offentlighet att väcka sympati för den dödsdömde, locka fram nyfikenhet och förhärkelse hos publiken, samt ge upphov till martyrliknande föreställningar, vidskepelse och misstro mot rättskipningen. När den offentliga avrättningen sattes i relation till nya samhälleliga, straffteoretiska och humanitära föreställningar började dess funktion således framstå som alltmer osäker. Därigenom skedde en förskjutning – från offentlighet som en förutsättning för straffets verkan – till offentlighet som ett hot mot straffets funktion och legitimitet.

Undersökningen visar även att frågan om den offentliga verkställighetens avskaffande länge underordnades den större frågan om dödsstraffets fortsatta existens. Eftersom dödsstraffet återkommande framställdes som en straffform på tillbakagång ansågs formerna för dess verkställighet inte alltid behöva prövas självständigt. Samtidigt kom offentlighetsfrågan, när den väl behandlades mer självständigt, fortfarande i stor utsträckning att bedömas i relation till dödsstraffet som sådant. Offentlighetsfrågan frigjordes således aldrig helt från frågan om dödsstraffets legitimitet, utan kom att fungera som en del av den bredare omprövningen av straffformen.

Slutligen visar undersökningen att 1877 års reform bör förstås som mer än en förändring av avrättningens yttre form. Reformen markerade ett slutsteg i en längre rättskulturell förändringsprocess, där offentlig exponering och kroppsligt lidande i allt större utsträckning började uppfattas som svårörenliga med ett modernt och legitimt straffsystem. Avskaffandet av den offentliga verkställigheten uttryckte därmed en djupare förskjutning i synen på straffets funktion, statens straffmakt och vilka former av lidande som kunde rättfärdigas i straffets namn.

Förord

När denna uppsats nu färdigställs innebär det också att mina studieår i Lund går mot sitt slut. Jag kom till Lund som nittonåring och avslutar nu studietiden som tjugofyraåring, fylld av tacksamhet över allt jag fått uppleva, lära mig och ta del av.

Jag vill rikta ett varmt tack till mina nära och kära för ert stöd, er kärlek och er uppmuntran, som har varit ovärderlig under dessa år. Tack för att ni har förgyllt min studietid och bidragit till minnen som jag kommer att bära med mig resten av livet.

Lund, 23 maj 2026

Emmy Hall

1 Inledning

1.1 Bakgrund

I dag framstår dödsstraff och offentlig bestraffning som främmande för den svenska rättsordningen. Straffet verkställs inom ramen för ett administrerat påföljdssystem, avskilt från den offentliga scen där äldre tiders straff en gång gjordes synliga. Så har det emellertid inte alltid varit. Under lång tid utgjorde dödsstraffet en del av svensk straffrätt, och dess verkställighet var inte endast en fråga mellan staten och den dömda. Avrättningen ägde rum inför folkmassan, i en offentlighet där straffet skulle bevittnas, förstås och verka.

I det äldre svenska straffsystemet kunde dödsstraffet anta former som i dag framstår som svåra att förena med moderna föreställningar om legitim bestraffning. Vid sidan av halshuggning och hängning förekom kvalificerade dödsstraff, där avrättningen förenades med ytterligare skärpningar. Dessa kunde bestå i att den dömda miste högra handen före eller i samband med halshuggningen, eller i att kroppen efter döden steglades eller brändes. Vid stegling lades kroppen på stegel och hjul, där huvud och hand kunde spikas fast. Vid särskilt grova brott kunde denna sönderdelning av kroppen ske upp till fem gånger genom sådana uppställningar. Dylika straffformer riktade sig således inte endast mot den dömdes liv, utan också mot kroppen, minnet och den sociala omgivningen. Straffet fullbordades därmed inte bara i dödsögonblicket, utan kunde genom kroppens behandling och exponering fortsätta att verka även efter avrättningen.¹

Denna synliga och exponerande dimension var inte en tillfällig omständighet. Dödsstraffets verkställande var länge offentlig och genomfördes inför en närvarande allmänhet. Publiken skulle bevittna straffet och därigenom ta emot dess budskap. Avrättningen var alltså inte endast ett rättsligt dödande, utan en offentlig manifestation av statens yttersta straffmakt. Genom dess synlighet skulle straffet avskräcka, moraliskt påverka och bekräfta rättsordningens auktoritet. Just därför blev offentligheten också central för straffets funktion och legitimitet.

Samtidigt tyder mycket på att denna offentlighet kunde uppfattas som ett särskilt lidande, inte bara för den dödsdömda utan också för de efterlevande. Denna problematik framgår bland annat av äldre enskilda nådeansökningar. Ett belysande exempel är Bengta Olsdotters nådeansökan från 1838. Hon begärde inte att få behålla livet, utan att befrias från de kvalificerade momenten i straffet. Hon beskrev dessa tillägg som ohyggliga formaliteter, vilka enligt henne inte ökade hennes kroppsliga lidande, utan endast väckte fasa hos hennes efterlevande och medmänniskor. Hennes önskan var därför att kroppen

¹ Bergman, M., ”De brända och glömda – om några osynliggjorda och tillintetgjorda kvinnor”, *Historisk tidskrift* 131:3, Kalmar 2011, s. 541.

skulle få begravas och att de anhöriga skulle slippa se röken från den stympade kroppen bland sina hem.² Samma mönster framträder i en annan nådeansökan av Johanna Berndtsdotter 1858. Inte heller hon begärde att bli skonad till livet, utan att avrättningen skulle ske på en annan plats eller utom synhåll från hennes närstående. Skälet var att hennes make, barn, mor och syskon bodde nära den fastställda avrättningsplatsen.³ De båda fallen visar att avrättningens offentlighet inte endast var en fråga mellan staten och den dödsdömde. Offentligheten kunde uppfattas som ett lidande i sig, ett lidande som sträckte sig från den dömden till familjen, lokalsamhället och den omgivning som tvingades förhålla sig till avrättningens synliga spår.

Dessa exempel pekar mot den problematisering av avrättnings offentlighet som under 1800-talet skulle bli allt svårare att bortse från. Det var inte endast dödsstraffets existens som skulle ifrågasättas, utan även dess offentliga och exponerande verkställighetsform. När straffets synlighet inte längre självklart uppfattades som avskräckande eller legitim, utan också som anstötlig, skadlig och inhuman, rubbades en central förutsättning för den offentliga avrättningens rättfärdigande. Det är denna förändring – från offentlighet som straffets förutsättning till offentlighet som straffets motsättning – som står i centrum för denna uppsats.

1.2 Syfte och frågeställningar

Syftet med uppsatsen är att undersöka hur och varför den offentliga verkställigheten av dödsstraffet i Sverige kom att avskaffas genom 1877 års reform. Undersökningen tar sin utgångspunkt i att den offentliga avrättningen inte endast var en praktisk verkställighetsform, utan en straffrättslig och samhällslegitim praktik som tillmättes särskilda funktioner. Mot denna bakgrund syftar uppsatsen till att analysera hur den offentliga verkställigheten speglade samtida föreställningar om straffets funktion och legitimitet. Undersökningen riktar således inte enbart mot hur dödsstraffet som sådant rättfärdigades, utan främst mot hur dess offentliga verkställighet motiverades, kritiserades och omprövades. Särskilt fokus läggs vid de förväntningar och föreställningar som vid olika tidpunkter kom att knytas till offentligheten.

Uppsatsen syftar vidare till att undersöka hur dessa förväntningar och föreställningar under 1800-talet successivt kom att problematiseras. I takt med att samtidens rättsliga, moraliska och samhällslegitima föreställningar förändrades kan en förskjutning urskiljas i synen på offentligheten och dess verkningar.

² Ibid., s. 551–552. (Bergman hänvisar till Bengta Olsdotters nådeansökan, brev till Kungl Maj:t den 30 augusti 1838, utslagshandlingar den 4 december 1838, Nedre justitierevisionens arkiv, Riksarkivet.)

³ Ibid., s. 552–553. (Bergman hänvisar till Johanna Berndtsdotters ansökan, brev till Kungl Maj:t den 19 februari 1858, utslagshandlingar den 26 februari 1858, Nedre justitierevisionens arkiv, Riksarkivet.)

Den offentliga avrättningen började i ökande grad uppfattas inte som en förutsättning för straffets verkan, utan i stället som något som kunde undergräva dess avsedda funktion. 1877 års reform betraktas således inte endast som en förändring av avrättningens plats och form. Reformen förstås i stället som ett uttryck för en bredare omvärdering av straffets funktion, statens straffmakt och de former av lidande och offentlig exponering som kunde förenas med legitim bestraffning. Mot bakgrund av detta syfte avser uppsatsen att besvara följande frågeställningar:

- Vilka funktioner tillskrevs den offentliga verkställigheten av dödsstraffet i det äldre svenska straffsystemet?
- Hur och varför kom den offentliga avrättningen under 1800-talet att problematiseras?
- Hur motiverades 1877 års avskaffande av den offentliga verkställigheten, och på vilket sätt uttrycker reformen en förändrad syn på vilka former av straffverkställighet som kunde förenas med legitim bestraffning?

1.3 Metod och teori

För att uppnå uppsatsens syfte används en rättshistorisk metod, där den offentliga verkställighetens avskaffande analyseras i sitt historiska, straffteoretiska och rättskulturella sammanhang. Detta innebär att undersökningen inte endast tar sikte på att fastställa vad som vid en viss tidpunkt utgjorde gällande rätt, utan även på att analysera hur rättsliga förändringar uppkommit, motiverats och förståtts i sitt historiska sammanhang. Rättshistoriska undersökningar kan genomföras på flera olika sätt och det finns inte en enda enhetlig rättshistorisk metod. En rättshistoriskt givande analys förutsätter emellertid att iakttagelser om rättens ytskikt inte behandlas isolerat, utan kontextualiseras i förhållande till de sammanhang där de tillkom och motiverades.⁴ I denna uppsats innebär detta att 1877 års reform inte endast behandlas som en formell ändring av 2 kap. 2 § strafflagen, utan som en del av en bredare förändring i synen på straffets funktion, offentlighetens verkan och gränserna för legitim bestraffning.

Undersökningen bygger huvudsakligen på en kvalitativ analys av historiskt lagstiftningsmaterial. Materialet analyseras inte enbart för att kartlägga vilka rättsliga förändringar som genomfördes, utan också för att undersöka hur dessa förändringar motiverades och vilka föreställningar om straffets funktion och legitimitet som kom till uttryck. Metoden är därmed inte rent deskriptiv, utan även analytisk. Avsikten är att identifiera hur offentligheten vid

⁴ Sunnqvist, M., ”Rättshistorisk teori och metod – en introduktion”, i Valguarnera, F., Debaenst, B. & Modéer, K. Å. (red.), *Små saker och stora frågor. Vänbok till Marianne Dahlén*, Iustus, Uppsala 2026, s. 319, 335.

dödsstraffets verkställighet först motiverades, därefter problematiserades och slutligen omprövades.

Som metodologiskt stöd används Kaarlo Tuoris teori om rätten som ett flerskiktat fenomen. Tuori skiljer mellan rättens ytskikt, rättskulturen och rättens djupstruktur. Till rättens ytskikt hör bland annat lagar, förordningar, domstolsavgöranden och rättsvetenskapliga ställningstaganden. Rättskulturen omfattar däremot mer stabila principer, begrepp, metoder och argumentationsmönster, medan djupstrukturen avser de mest grundläggande och långsamt föränderliga rättsliga föreställningarna.⁵ Denna modell är användbar eftersom den gör det möjligt att analysera en konkret lagändring som något mer än en isolerad förändring i lagtexten. I förevarande uppsats behandlas 1877 års reform därför som en förändring i rättens ytskikt, men också som ett uttryck för förändrade rättskulturella föreställningar om straffets syfte, offentlighetens betydelse och statens rätt att tillfoga lidande i straffets namn.

Tuoris modell är därutöver relevant eftersom uppsatsen undersöker en period där rättens positiva karaktär och statens lagstiftningsmakt fick ökad betydelse. Modern rätt kännetecknas enligt Tuori av att den formas genom mänskliga beslut, vilket samtidigt aktualiserar frågan om rättens legitimitet och gränser.⁶ Detta perspektiv är centralt för uppsatsen. Den offentliga avrättningen var länge rättsligt tillåten och institutionellt förankrad, men kom under 1800-talet gradvis att framstå som svårare att förena med samtidens föreställningar om legitim bestraffning. Frågan blir därför inte endast vad lagen föreskrev, utan hur lagstiftare och andra aktörer motiverade, ifrågasatte och omformade gränserna för statens straffmakt.

Ett visst metodologiskt stöd för uppsatsens urval kan hämtas från Jørn Øyrehagen Sundes resonemang om rättskulturella analyser. Sunde använder en kartmetafor för att förklara att en sådan analys alltid måste anpassas efter sitt syfte och sin skala. På samma sätt som en karta inte kan återge hela landskapet i alla dess detaljer, kan en rättshistorisk undersökning inte omfatta alla delar av det rättsliga och samhälleliga sammanhang som studeras. Vissa aspekter måste därför väljas ut som särskilt relevanta för den fråga som undersöks.⁷ I förevarande uppsats innebär detta att fokus riktas mot de delar av materialet som bland annat belyser straffets funktion, offentlighetens kommunikativa betydelse, allmänhetens roll och gränserna för vad som uppfattades som legitim verkställighet.

Vidare hämtas de teoretiska utgångspunkterna främst från straffteorin. Begrepp som bland annat vedergällning, prevention, humanitet och legitimitet

⁵ Tuori, K., "Towards a Multi-Layered View of Modern Law", i Aarnio, Aulis m.fl. (red.), *Justice, Morality and Society*, Juristförlaget, Lund 1997, s. 433-435.

⁶ Ibid., s. 427-429.

⁷ Sunde, J. Ø., "Managing the Unmanageable – an Essay Concerning Legal Culture as an Analytical Tool", i Koch, S. & Sunde, J. Ø., *Comparing Legal Cultures*, Bergen 2020, s. 24.

används som analytiska redskap för att förstå hur olika argument om dödsstraffet och dess offentliga verkställighet formulerades. Teorin används således för att synliggöra vilka föreställningar om straffets funktion som kom till uttryck i materialet. På så sätt kan reformprocessen analyseras både som en rättslig förändring och som en förändring i de sätt på vilka straffets offentlighet kunde förstås och rättfärdigas.

1.4 Material och tidigare forskning

Forskningen om dödsstraffets historia i Sverige och den svenska straffrättens reformering under 1800-talet är förhållandevis omfattande. Förevarande uppsats tar sin utgångspunkt i denna forskning, men riktar särskilt fokus mot straffets offentlighet. Avsikten är att bidra med ett perspektiv där den offentliga verkställigheten analyseras i relation till djupare förändringar i synen på straffets funktion och legitimitet.

En framträdande forskare på området är Martin Bergman, teologie doktor, som i Lund 1996 disputerade på avhandlingen *Dödsstraffet, kyrkan och staten i Sverige från 1700-tal till 1900-tal*. Bergman har därefter publicerat flera arbeten om dödsstraffet, avrättningens religiösa och sociala sammanhang samt förhållandet mellan stat, kyrka och befolkning vid dödsstraffets verkställighet. I uppsatsens inledning används hans artikel *De brända och glömda – om några osynliggjorda och tillintetgjorda kvinnor* för att skildra den offentliga avrättningen och dess verkningar.⁸ För uppsatsens tredje och fjärde kapitel har Bergmans verk *Longing for the Scaffold: Interpretations of and Reactions to Crimes Committed in Order to Be Executed* använts som huvudsaklig utgångspunkt.⁹ Valet har motiverats av att verket är aktuellt samt att det belyser de aspekter som är centrala för uppsatsens syfte, däribland offentlighetens funktion, ritualens betydelse och de sätt på vilka avrättningen kunde problematiseras. Uppsatsens tredje och fjärde kapitel fungerar som historiska bakgrundskapitel. De gör inte anspråk på att ge en fullständig forskningsöversikt över avrättningspraktikens alla delar, utan syftar till att belysa de förhållanden som är relevanta i förhållande till uppsatsens avgränsningar, syfte och frågeställningar. Kapitel tre och fyra avser därför att ge den historiska och analytiska kontext som krävs för att förstå den offentliga verkställighetens tidigare ställning och varför den under 1800-talet kunde börja framstå som alltmer problematisk. Att framställningen i dessa delar i hög grad bygger på Bergmans forskning motiveras därför av kapitlens funktion och av att hans arbete behandlar just de frågor om den offentliga avrättningens religiösa, sociala och kommunikativa sammanhang som uppsatsen särskilt undersöker.

⁸ Bergman, M., (2011), s. 540.

⁹ Bergman, M., *Longing for the scaffold: Interpretations of and reactions to crimes committed in order to be executed*, Rättshistoriskt bibliotek bd. 76, Institutet för rättshistorisk forskning, Stockholm 2024.

Uppsatsens andra kapitel, som behandlar de teoretiska utgångspunkterna, bygger främst på Bennet, Sunnqvist, Wegerstad och Wongs bok *Påföljdsbestämning: En lärobok om straff och andra reaktioner på brott*.¹⁰ Valet motiveras av att verket är aktuellt, systematiskt och ger en samlad framställning av de straffteoretiska utgångspunkter som är relevanta för uppsatsen. Teorikapitlet syftar inte till att lämna en fullständig straffteoretisk forskningsöversikt, utan till att etablera ett analytiskt ramverk för den fortsatta undersökningen. Mot denna bakgrund har det bedömts lämpligt att utgå från en modern och sammanhållen framställning av straffets funktion, straffets legitimitet och påföljdssystemets grundläggande principer.

Uppsatsens primära material utgörs huvudsakligen av lagstiftningsmaterial från 1800-talet. Hit hör motioner, utskottsbetänkanden och utlåtanden, reservationer, riksdagsprotokoll, riksdagsskrivelser och författningstext. Detta material är särskilt relevant eftersom uppsatsen inte primärt undersöker vad som rättsligt förändrades, utan hur förändringarna motiverades. Genom detta material framträder de argument som anfördes för och emot såväl dödsstraffets bibehållande som den offentliga verkställighetens avskaffande. I materialet förekommer ett stort antal enskilda aktörer, bland annat motionärer, reservanter och talare i riksdagsdebatter. Det hade i och för sig varit möjligt att närmare undersöka dessa personers professioner, politiska tillhörigheter, sociala bakgrunder och ställningstaganden i andra frågor. En sådan redogörelse hade emellertid förutsatt ett annat analytiskt fokus. Om aktörernas bakgrund skulle ges ett större utrymme hade det också varit nödvändigt att undersöka vilken betydelse sådana omständigheter hade för deras ställningstaganden, exempelvis om vissa argumentationslinjer kan knytas till särskilda politiska, sociala eller professionella grupper. En sådan aktörsorienterad analys ligger således utanför uppsatsens syfte. Eftersom undersökningen avser att analysera den offentliga verkställighetens funktion, legitimitet och förändrade rättfärdigande, används aktörernas uttalanden främst som uttryck för de argumentationslinjer och tolkningsperspektiv som förekom i den samtida diskussionen. Tyngdpunkten ligger således på argumentens innehåll och funktion, snarare än på de enskilda aktörernas person och sammanhang.

1.5 Avgränsningar

Uppsatsen är avgränsad till frågan om dödsstraffets offentliga verkställighet i Sverige och dess avskaffande genom 1877 års reform. Därmed behandlas inte dödsstraffets historia i Sverige i dess helhet. Samtidigt kan frågan om den offentliga verkställigheten inte helt skiljas från den bredare diskussionen om dödsstraffets legitimitet. Offentligheten var en del av dödsstraffets konkreta verkställighet och därmed också en del av hur straffet motiverades, uppfattades och kritiserades. Under 1800-talet behandlades dessutom frågan om

¹⁰ Bennet, T., Sunnqvist, M., Wegerstad, L. & Wong, C., *Påföljdsbestämning: En lärobok om straff och andra reaktioner på brott*, 1 uppl., Studentlitteratur AB, Lund 2026.

avrättningens offentlighet ofta i nära anslutning till frågan om dödsstraffets fortsatta berättigande. I vissa sammanhang diskuterades frågorna tillsammans, medan de i andra sammanhang skildes åt och behandlades som separata reformfrågor. Uppsatsen behandlar därför även argument om dödsstraffet som sådant, men endast i den mån detta är nödvändigt för att placera 1877 års reform i en större rättshistorisk kontext. Avgränsningen innebär således att undersökningens huvudsakliga föremål inte är dödsstraffets avskaffande, utan den offentliga verkställighetens avskaffande. Däremot är den samtida diskussionen om dödsstraffets legitimitet relevant för att förstå de rättsliga och straffteoretiska förutsättningarna för 1877 års reform.

Uppsatsen avgränsas vidare från en mer allmän undersökning av offentlighetens roll i det äldre straffsystemet, särskilt i fråga om kropps- och skamstraffen. Sådana straffformer är visserligen närliggande, eftersom även de byggde på offentlig exponering och social verkan. Under arbetets gång har det emellertid framträtt att de aktualiserar delvis andra frågor än den offentliga avrättningen. Kropps- och skamstraffen hade andra funktioner, andra verkställighetsformer och andra reformhistoriska sammanhang. För att möjliggöra en mer sammanhållen och fördjupad analys har undersökningen därför koncentrerats till dödsstraffets offentliga verkställighet.

Tidsmässigt ligger undersökningens tyngdpunkt på reformprocessen under 1800-talet fram till 1877 års avskaffande av den offentliga verkställigheten. Denna avgränsning motiveras av att frågan om dödsstraffets verkställighet och offentlighet under denna period successivt kom att aktualiseras inom ramen för det straffrättsliga reformarbetet. Äldre rätt och äldre avrättningspraktiker behandlas dock i viss mån, eftersom de är nödvändiga för att förstå den historiska kontext inom vilken den offentliga avrättningen tidigare hade verkat. Genom denna bakgrund kan det tydliggöras vilka funktioner offentligheten hade tillskrivits och varför straffets synlighet länge kunde framstå som central för dess avsedda verkan.

Slutligen gör undersökningen inte anspråk på att behandla samtliga reformförslag, uttalanden eller mindre lagändringar som berörde dödsstraffet under 1800-talet. Materialet har i stället valts utifrån dess relevans för uppsatsens syfte och frågeställningar. Tyngdpunkten ligger därför på sådana källor som belyser den offentliga verkställighetens funktion, den kritik som riktades mot denna ordning och de argument som låg till grund för 1877 års reform. Avsikten är således inte att ge en fullständig kronologisk redogörelse för varje reforminitiativ på dödsstraffets område, utan att analysera de reformmoment som är av särskild betydelse för frågan om dödsstraffets legitimitet och den offentliga verkställighetens förändrade ställning.

1.6 Disposition

Efter det inledande kapitlet behandlas uppsatsens teoretiska utgångspunkter. Här redogörs för straffets funktion och legitimitet, med särskilt fokus på bakåtblickande, framåtblickande och blandade straffteorier. Syftet är att skapa ett analytiskt ramverk för den fortsatta undersökningen av hur den offentliga verkställigheten kunde motiveras, kritiseras och omprövas. Därefter behandlas den offentliga bestraffningens plats i det äldre svenska straffsystemet. Framställningen tar särskilt sikte på den offentliga avrättningens rättsliga, religiösa och samhällseliga funktioner samt publikens roll som mottagare av straffets budskap.

Efter denna genomgång övergår uppsatsen till att behandla offentlighetens successiva problematisering. Syftet är att visa hur offentligheten under 1800-talet kom att omprövas från flera olika utgångspunkter och hur dess tidigare förutsatta funktioner gradvis började framstå som alltmer osäkra. Därefter behandlas reformprocessen fram till 1877 års avskaffande av den offentliga verkställigheten. Tyngdpunkten ligger på de reformmoment och riksdagsdiskussioner som belyser hur argument om dödsstraffets legitimitet, straffets funktion och avrättningens offentlighet förändrades över tid. Avslutningsvis förs undersökningens huvudresultat samman i ett analyserande slutkapitel, där 1877 års reform diskuteras i relation till förändrade föreställningar om offentlighetens verkan och legitim bestraffning.

2 Teorier om straffets funktion och legitimitet

2.1 Straffets rättfärdigande och frågan om straffets funktion

Frågan om straffets funktion är central för förståelsen av hur straff har rättfärdigats och hur straffsystemet har utformats. Frågan aktualiserar inte endast vad som utgör ett straff i formell mening, utan också varför staten anses berättigad att utsätta enskilda för lidande eller andra straffrättsliga ingripanden med anledning av brott. Det mest centrala gäller således inte främst den rättsliga definitionen av straff, utan vilka idéer som har använts för att rättfärdiga straff, vilka syften som har tillskrivits straffet och hur dessa idéer har påverkat påföljdernas utformning och verkställighet.¹¹

I den straffrättsliga litteraturen behandlas frågan om varför staten straffar på flera nivåer. Den kan avse varför vissa handlingar kriminaliseras, varför en viss gärning bör föranleda en straffrättslig reaktion, men också varför påföljder verkställs på ett visst sätt och ges ett visst innehåll. Frågan om straffets funktion hänger således samman med hur straffsystemet faktiskt utformas. Den gäller inte enbart straffets rättfärdigande i abstrakt mening, utan även de idéer som styr dess konkreta gestaltning.¹² I ett rättshistoriskt perspektiv är detta av särskild betydelse, eftersom förändringar i synen på straffets syfte och funktion också kan bidra till att förklara varför vissa straffformer framstår som legitima under en tid, men som problematiska eller oförenliga med rådande rättsuppfattning under en annan.

För förevarande uppsats är frågan om straffets funktion central. Att analysera straffets funktion innebär här inte endast att redogöra för allmänna straffteorier, utan att identifiera tolkningsperspektiv för uppsatsens fortsatta analys. Straffteorierna erbjuder ett begreppsligt ramverk för att förstå hur olika former av bestraffning har kunnat rättfärdigas och kritiseras. Därigenom synliggörs att konflikten inte enbart gällde straffens stränghet, utan också deras form, uttryck och samhällseliga verkan. Frågan blir därmed inte bara varför vissa straff avskaffades, utan varför just deras offentliga och exponerande karaktär gradvis kom att förlora legitimitet. Det är mot denna bakgrund som de centrala straffteoretiska utgångspunkterna i det följande ska behandlas. Särskild vikt kommer att läggas vid skillnaden mellan bakåtblickande och framåtblickande sätt att rättfärdiga straff, samt vid hur dessa perspektiv kan kombineras. På så sätt skapas en analytisk ram för den fortsatta undersökningen

¹¹ Bennet, T., Sunnqvist, M., Wegerstad, L. & Wong, C., (2026), s. 26, 29.

¹² Ibid.

av hur förändrade föreställningar om straffets funktion bidrog till att underminera legitimiteten hos äldre offentliga straffformer.

2.2 Vedergällning och bakåtblickande straffteorier

Inom straffrätten brukar man skilja mellan absoluta och relativa straffteorier. De absoluta straffteorierna är bakåtblickande och utgår från att straffet är moraliskt berättigat i sig självt, oberoende av vilka konsekvenser det får. Den som begått ett brott anses ha brutit mot en norm eller ordning på ett sådant sätt att ett straff framstår som ett rättmätigt svar på gärningen. Absoluta straffteorier menar därför att bestraffning kan rättfärdigas eftersom straffet i sig är nödvändigt och eftersträvansvärt.¹³

Straffrätten präglas i stor utsträckning av ett bakåtblickande förhållningssätt, och den vanligaste formen av absolut straffteori är retributivism, eller vedergällningsteori.¹⁴ Med detta avses teorier som betraktar straffet som ett moraliskt berättigat svar på ett brott, inte därför att straffet förväntas leda till vissa konsekvenser, utan därför att gärningspersonen anses ha förtjänat det. En bärande tanke i detta synsätt är att människan måste förstås som ett moraliskt subjekt, kapabel att hållas ansvarig för sina handlingar, och att det därför vore orättfärdigt att underlåta att straffa den som gjort sig skyldig till brott. Av dessa teorier följer således inte enbart en rätt att straffa, utan även, enligt vissa, att staten har en moralisk skyldighet att straffa. Vedergällningsteorier återfinns såväl i moralfilosofiska som i religiösa sammanhang, och i båda fallen tar de sikte på att återställa en ordning som gärningspersonen rubbat genom gärningen.¹⁵

Vedergällningsteorier utgår från ett bakåtblickande synsätt, där utgångspunkten för straffet är den redan begångna gärningen. I centrum står vad den tilltalade har gjort och påföljden bestäms med hänsyn till brottet som en redan inträffad handling, snarare än till vilka framtida effekter bestraffningen kan tänkas få. Vedergällningen knyts på så sätt till föreställningar om ansvar, skuld och rättvisa. Ett centralt inslag i det retributiva tänkandet är således att straffet ska stå i proportion till brottet och gärningspersonens skuld. I detta ligger dels ett krav på proportionalitet, dels ett krav på ekvivalens där allvarligare brott bör bestraffas strängare än bagatellartade, och likartade brott bör i princip mötas med likartade straff. Straffmätningen får därmed inte vara godtycklig, utan måste vila på bedömningen av skuld, ansvar och klander för att spegla gärningspersonens moraliska ansvar. I denna mening fungerar vedergällningsteorin inte bara som en rättfärdigande lära, utan också som en

¹³ Ibid., s. 34.

¹⁴ Ibid., s. 34–35.

¹⁵ Ibid., s. 35.

begränsning av statens straffmakt. Att någon förtjänar straff blir en nödvändig förutsättning för legitim bestraffning.¹⁶

I litteraturen skiljer man ibland mellan positiv och negativ retributivism. Den positiva retributivismen framhåller straffets inneboende värde och ser själva bestraffningen som moraliskt påkallad. Den negativa retributivismen fungerar snarare som en spärr mot att andra syften med straffet tillåts gå för långt. Även om straffet skulle kunna motiveras preventivt, får det inte utmätas på ett sätt som bryter mot kraven på skuld, proportionalitet och förtjänst.¹⁷ Skillnaden är viktig, eftersom den visar att vedergällning inte nödvändigtvis behöver förstås som ett ensamt eller fullständigt straffändamål, utan också kan fungera som en normativ ram för hur straffmakten får utövas.

För förevarande uppsats är vedergällningsteorin av intresse främst därför att den tydliggör hur straff kan förstås som ett moraliskt svar på brott. Ett sådant synsätt kräver inte i sig att straffet är offentligt, men det är nära knutet till föreställningar om klander, ansvar och återställande av en rubbad ordning. Därmed erbjuder vedergällningsteorin ett viktigt analytiskt perspektiv för att förstå hur äldre straffformer har kunnat motiveras, samtidigt som den också synliggör de begränsningar som följer av krav på proportionalitet och rättvisa.

2.3 Prevention och framåtblickande straffteorier

Till skillnad från de absoluta straffteorierna rättfärdigar de relativa straffteorierna inte straff med hänvisning till något inneboende värde i själva bestraffningen. Utgångspunkten är i stället att straffet utgör ett medel för att uppnå andra samhällseliga mål. Straffet uppfattas därmed inte som berättigat i sig självt, utan som något som endast kan rättfärdigas om det tjänar ett externt syfte. För de flesta relativa teorier består detta syfte i att förebygga eller förhindra oönskat beteende i form av brottslighet, det vill säga prevention. Preventiva teorier beskrivs därför ofta som framåtblickande. De tar sikte på vilka effekter straffet kan antas få, snarare än på den redan begångna gärningen som sådan.¹⁸

Preventiva teorier bygger på ett konsekvensetiskt synsätt, där straffets legitimitet ytterst beror på om dess positiva verkningar överväger dess negativa. Den mest kända formen av ett sådant synsätt är utilitarismen, enligt vilken straff endast kan försvaras om det bidrar till att maximera nytta eller minska lidande i samhället. Ur ett utilitaristiskt perspektiv kan straff endast rättfärdigas om dess fördelar överstiger de skadeverkningar som bestraffningen medför. Detta gäller oavsett vilket syfte som åberopas. Inom detta synsätt har straffet främst motiverats genom dess preventiva verkan, dels genom att avhålla den redan dömda från fortsatt brottslighet, dels genom att avskräcka

¹⁶ Ibid., s. 35-36.

¹⁷ Ibid., s. 36.

¹⁸ Ibid., s. 37.

andra från att begå brott av rädsla för att själva drabbas av straff. Mot denna bakgrund kom filosofer som Jeremy Bentham och Cesare Beccaria att få stort inflytande över den moderna straffrättens utveckling i Europa under 1800-talet. De betraktade straffet som berättigat endast i den mån det kunde bidra till att förebygga och förhindra framtida brott.¹⁹

Inom de preventiva teorierna brukar man skilja mellan allmänprevention och individualprevention. Allmänprevention tar sikte på straffets verkningar i förhållande till allmänheten och utgår från att straffet kan påverka människors beteende i allmänhet. Allmänpreventionen kan ta sig uttryck på olika sätt. En grundläggande tanke är att hotet om straff verkar avskräckande genom att skapa ett psykologiskt tvång som får människor att avstå från brott av rädsla för de konsekvenser som annars kan följa. För att ett sådant hot ska få avsedd effekt krävs inte bara att straff föreskrivs i lag, utan också att straffen faktiskt utdöms och verkställs, så att människor beaktar den möjliga konsekvensen innan de handlar. Allmänprevention kan emellertid också förstås i termer av moralbildning, där straffsystemet bidrar till att befästa moraluppfattningar, normer och värderingar som främjar laglydigt beteende. Enligt ett sådant perspektiv avhåller sig människor från brott inte främst av rädsla för bestraffning, utan därför att de uppfattar handlingen som moraliskt förkastlig. Även föreställningar om vanebildning ryms inom den allmänpreventiva teoribildningen, där regler, förbud och andra normerande åtgärder antas kunna forma sociala vanor och därigenom påverka människors handlande. Gemensamt för dessa synsätt är att straffets funktion förstås i relation till dess verkan på allmänheten, det vill säga på de personer som lever under rättsordningen och vars beteende straffsystemet söker påverka.²⁰ Ur ett allmänpreventivt perspektiv ligger tyngdpunkten på straff som realisering av straffhotet. Påföljderna och formen av verkställighet får således närmast ett symboliskt värde. Om allmänprevention förstås i termer av avskräckning förutsätts att straffhotet är tillräckligt kraftfullt för att avhålla människor från att begå brott. Vid allvarigare brott kan intresset av avskräckning därför anses vara större, vilket kan motivera strängare straff. Samtidigt förutsätter ett sådant synsätt att straffsystemet uppfattas som legitimt. Till föreställningen om moralbildning hör nämligen att straffrätten måste framstå som rättvis och rimlig. Endast om straffsystemet åtnjuter respekt i medborgarnas ögon kan dess normerande verkan antas få verklig betydelse.²¹

Individualprevention riktar sig, till skillnad från allmänprevention, mot den enskilde lagöverträdaren och tar i första hand sikte på personer som redan har begått brott. Utgångspunkten är att straffet ska motverka att den dömda fortsätter att begå brott. Detta kan dock, på samma sätt som för allmänprevention, ske på olika sätt. Straffet kan vara avsett att avskräcka från fortsatt brottlighet, men det kan också utformas så att det innehåller behandling, rehabilitering

¹⁹ Ibid.

²⁰ Ibid., s. 37–38.

²¹ Ibid., s. 39.

eller andra åtgärder som syftar till att minska den dömdes benägenhet att återfalla i brott. Teorier som betonar rehabilitering framhåller att straff på detta sätt kan ha positiva effekter både för samhället i stort och för den person som blir föremål för ingripandet. Individualprevention kan emellertid också ta formen av oskadliggörande eller inkapacitering, där den dömd genom frihetsberövande hindras från att begå nya brott under den tid ingripandet består. Ett individualpreventivt synsätt kan därmed motivera att olika lagöverträdare behandlas olika, beroende på vad som kan förväntas ge avsedd effekt i det enskilda fallet. Enligt ett sådant perspektiv är det således inte i första hand brottet som styr vilken påföljd som framstår som lämplig, utan den dömdes återfallsrisk, förbättringsbehov eller farlighet. Individualpreventiva ambitioner är därför nära knutna till bedömningar av framtida beteenden och risk för återfall. I ett renodlat individualpreventivt system skulle det därmed saknas något egentligt behov av fasta straffskalor knutna till olika brottstyper, eftersom det i stället är den enskildes egenskaper och framtidsprognos som står i centrum.²²

Enligt ett strikt preventivt synsätt kan straffet också frigöras från sådana idéer om skuld, ansvar, förtjänst och klander som är centrala inom de absoluta straffteorierna. Om syftet med straffet enbart är att minska oönskat beteende, behöver dess rättfärdigande inte grundas i vad den enskilde förtjänar i förhållande till den begångna gärningen. I stället kan straffets innehåll och omfattning bestämmas utifrån vad som bedöms nödvändigt från behandlingssynpunkt eller med hänsyn till samhällsskydd. I vissa preventiva teorier knyts detta till ett deterministiskt synsätt, enligt vilket människors handlande inte förstås som uttryck för fri vilja, utan som resultatet av arv, miljö och andra orsaksfaktorer. Ett deterministiskt perspektiv försvagar därmed grunden för att tala om verkligt klander eller förtjänst i moralisk mening, eftersom människors agerande inte uppfattas som resultatet av självständiga och ansvarsbärande val.²³ Relativa straffteorier skiljer sig också från de absoluta straffteorierna då de inte finner grunden för straffets legitimitet i bestraffningen som sådan. När straff rättfärdigas på preventiva grunder blir frågan i stället om straffet tjänar ett godtagbart syfte och om det finns skäl att anta att just straffet kan främja detta syfte. Därtill uppkommer frågan om motsvarande resultat skulle kunna uppnås genom andra åtgärder som är mindre ingripande för den enskilde eller mindre betungande för samhället. Ett preventivt synsätt ställer således särskilda krav på att sambandet mellan medel och mål kan försvaras.²⁴

För förevarande uppsats är relativa teorier om prevention av intresse inte bara därför att de rättfärdigar straff utifrån straffets förväntade verkningar, utan också därför att de synliggör vissa grundläggande frågor som följer av ett sådant synsätt. Om straffets legitimitet görs beroende av dess antagna

²² Ibid., s. 38–40.

²³ Ibid., s. 40.

²⁴ Ibid., s. 41–42.

samhällsnytta uppkommer nämligen frågan vem som avgör vad som är just nyttigt, skadligt eller farligt för samhället och enligt vilka kriterier en sådan bedömning ska göras. Ett preventivt resonemang förutsätter dessutom ofta prognoser om framtida effekter, vilket också aktualiserar frågan om straff kan rättfärdigas enbart av påvisbara konsekvenser eller redan av förväntningen att det kan leda till goda resultat. Därigenom blir preventionsteorierna inte bara ett sätt att förklara hur straff kan motiveras, utan också ett perspektiv som tydliggör konsekvenserna av att låta bedömningar av nytta, fara och framtida verkan få alltför stor betydelse. Detta är av särskild betydelse för den fortsatta undersökningen eftersom uppfattningar om vad som är samhällsnyttigt, skadligt eller farligt förändras över tid. Preventiva teorier erbjuder därmed ett perspektiv för att förstå hur samtidens värderingar och föreställningar om samhällsnyttan kan ha påverkat synen på vilka straffformer som under olika tider uppfattats som berättigade och ändamålsenliga.

2.4 Blandade straffteorier och straffets funktion på olika nivåer

De ovan behandlade teorierna behöver inte förstås som ömsesidigt uteslutande. Tvärtom finns det blandade straffteorier som utgår från att olika straffteoretiska utgångspunkter kan samverka och få betydelse på olika nivåer inom straffsystemet. På så sätt kan en kombination av absoluta och relativa teorier användas för att förklara hur ett straffsystem samtidigt kan motiveras av preventiva syften och ändå upprätthålla krav på individuell skuld och proportionalitet i det enskilda fallet. I sådana teorier skiljs därför ofta mellan straffsystemets övergripande syfte och frågan om vad som rättfärdigar att en viss person ådöms ett visst straff. Till de mest inflytelserika företrädarna för detta synsätt hör den brittiske rättsfilosofen H.L.A. Hart. Hart menade att straffrättens på systemnivå kan försvaras av det relativa syftet att förhindra och förebygga brottslighet, medan ingripanden mot enskilda endast kan berättigas genom absoluta krav på att den som straffas också är individuellt ansvarig och klandervärd. Ett återkommande sätt att beskriva dessa blandade teorier återfinns även i den svenska doktrinen, där straffsystemet delas in i olika nivåer och där kriminalisering, ådömande av straff och verkställighet kan motiveras utifrån delvis skilda utgångspunkter.²⁵

Gemensamt för många blandade straffteorier är att preventiva hänsynstagen ges en övergripande betydelse, samtidigt som rättvisegrundande begränsningar sätter ramarna för hur straff får användas. Det är sådana begränsningar som förklarar varför straff endast får riktas mot den som själv begått brott, och varför påföljden måste stå i proportion till gärningens allvar och den dömdes skuld. Skuldprincipen och proportionalitetsprincipen får därmed en återhållande funktion i förhållande till de preventiva ambitionerna. Dessa principer kan visserligen förankras i vedergällningsteoretiska föreställningar om

²⁵ Ibid., s. 42–43.

förtjänst, men de kan också motiveras med hänvisning till intresset att respektera människan som ett ansvarsbärande subjekt.²⁶ I denna riktning framhåller Claes Lernestedt, svensk jurist och professor i straffrätt, att straffrätten måste vila på föreställningen att människan är en moralisk agent med förmåga att ansvara för sina handlingar. Detta kan enligt honom motiveras med hänvisning till att människor själva upplever sig vara just moraliska agenter kapabla att bära ansvar och förtjäna beröm. Enligt Lernestedt riskerar ett straffsystem som bortser från detta att bli både respektlöst och inhumant. Ett humant straffsystem måste således behandla människor som moraliska agenter och inte som objekt som får användas för att främja samhälleliga syften.²⁷

I anslutning till blandade straffteorier kan även nämnas sådana teorier som betonar straffets kommunikativa eller expressiva dimension. Även dessa teorier utgår från att människor måste behandlas som moraliska agenter, det vill säga som personer kapabla att förstå, ta emot och förhålla sig till de budskap som straffrätten förmedlar. Straffet uppfattas då inte enbart som vedergällning eller prevention i traditionell mening, utan också som en form av moralisk kommunikation. Ett betydande exempel på en sådan teori återfinns hos den brittiske straffrättsfilosofen Antony Duff, som knyter straffets rättfärdigande till statens roll i en liberal demokrati. Enligt Duff måste straffsystemet visa respekt för samhällsmedborgarna genom att rikta sig till dem som rationella subjekt, förmögna att hållas ansvariga. Bestraffning handlar därmed inte bara om att tillfoga negativa konsekvenser eller styra beteenden, utan också om att kommunicera klander för en begången gärning. Vidare menar Duff att försoning är en viktig del av straffets funktion. Straffet ska inte endast uttrycka samhällets fördömande, utan också ge den dömda en möjlighet att ta ansvar, visa ånger och återinträda i den moraliska samhällsgemenskapen. Försoning kan visserligen inte framtvingas, men straffet bör enligt detta synsätt utformas så att det öppnar upp för en sådan moralisk återkoppling mellan den dömda, brottsoffret och samhället.²⁸ Kommunikativa teorier visar således att straffets funktion inte endast kan förstås i termer av vedergällning eller prevention, utan också i termer av klander, upprättelse och återupprättad gemenskap. Samtidigt förutsätter dessa teorier att straffsystemet uppfattas som legitimt och att den som straffas behandlas som en moralisk agent med förmåga att förstå och svara på det budskap som straffet bär.

En ytterligare aspekt som bör nämnas i detta sammanhang är humanitetsprincipen. Denna innebär att straff måste utformas på ett sätt som respekterar människors grundläggande rättigheter och lika värde, samt att straffrätten måste dra gränser för vilket lidande som får tillfogas i statens namn. Principen utesluter därmed onödigt lidande och aktualiserar samtidigt en bedömning av vilket lidande som kan anses nödvändigt och godtagbart i förhållande till

²⁶ Ibid., s. 43–44.

²⁷ Lernestedt, C., "Något om grunden för den mänskliga ansvarsförmågan inom straffrätten", *Juridisk Tidskrift*, 2 (1996/97), s. 350–351.

²⁸ Bennet, T., Sunnqvist, M., Wegerstad, L. & Wong, C., (2026), s. 44–46.

påföljdens syfte.²⁹ Vad som uppfattas som humant är emellertid historiskt föränderligt. Just därför är humanitetsprincipen av särskilt intresse för denna uppsats, då den erbjuder ett perspektiv för att förstå hur vissa straffformer gradvis kunde börja framstå som oförenliga med nya uppfattningar om människovärde, rättvisa och legitim bestraffning

Sammantaget visar de ovan behandlade teorierna att straffets funktion och rättfärdigande svårligen kan förstås utifrån en enda sammanhållen teori. I stället framträder en mer sammansatt bild, där olika teorier belyser olika sidor av straffsystemet och där flera syften och begränsningar kan verka samtidigt.³⁰ Blandade straffteorier bidrar i detta avseende med en mer nyanserad förståelse för hur utgångspunkter som vid första anblick kan framstå som oförenliga i praktiken kan samverka inom samma straffsystem, men på olika nivåer och med olika funktioner. Även kommunikativa teorier och humanitetsprincipen fördjupar denna bild genom att uppmärksamma straffets uttryck för ansvar, upprättelse och respekt för människovärdet. Tillsammans erbjuder dessa perspektiv ett analytiskt ramverk för uppsatsens fortsatta undersökning. Teorierna gör det möjligt att närma sig äldre texter, argument och föreställningar med större förståelse för att olika idéer om straffets funktion kan ha verkat parallellt, överlappat varandra och förändrats över tid. Därmed skapas också bättre förutsättningar för att förstå hur skiftande samhällsliga värderingar och förändrade uppfattningar om rättvisa, nytta, ansvar och humanitet kunde påverka synen på olika straffformer som vid olika tidpunkter framstod som legitima.

²⁹ Ibid., s. 52–53.

³⁰ Ibid., s. 51.

3 Offentlig bestraffning i det äldre straffsystemet

3.1 Det äldre straffsystemet

För att förstå den offentliga bestraffningens plats i det äldre svenska straffsystemet är det viktigt att först framhålla att straffrätten ännu inte var uppbyggd enligt de principer som senare kom att präglade den moderna påföljdsbestämningen. Det fanns inte samma tydliga ordning där lagstiftaren anger en straffskala och domaren, inom ramen för denna straffskala, bestämmer ett lämpligt straff efter en samlad bedömning av omständigheterna i det enskilda fallet. I stället vilade det äldre systemet i stor utsträckning på en mer bunden ordning med så kallade absoluta straff, där lagen i hög grad föreskrev bestämda straff för närmare angivna brott. Denna lagtekniska struktur innebar att förhållandet mellan brott och straff ofta framstod som mer direkt och fast än i senare tid.³¹

Som rättslig bakgrund till det äldre straffsystemet finns det anledning att särskilt belysa 1734 års lag. Genom denna lag samlades stora delar av den svenska rätten i en mer systematiskt ordnad lagbok. På straffrättens område innebar lagen emellertid inte någon genomgripande förändring, utan byggde i stor utsträckning vidare på äldre rättsliga strukturer och föreställningar. Bestämmelser om brott och bestraffning återfanns främst i missgärningsbalken och straffbalken, även om straffrättsliga regler också förekom i andra delar av lagen. Missgärningsbalken vilade i stor utsträckning på 1600-talets praxis och präglades fortfarande av starka mosaiska och medeltida inslag.³² Systemet kännetecknades vidare av en betydande bredd i fråga om tillgängliga straffformer. Vid sidan av dödsstraff förekom böter, frihetsberövande, landsförvisning samt olika former av kropps- och skamstraff. Vidare kunde vissa former av bestraffning ersättas av andra, exempelvis kunde bötesstraff vid bristande betalningsförmåga omvandlas till kroppsstraff.³³ Dödsstraffet intog en framträdande plats i det äldre systemet. Beroende på hur olika kombinationsstraff räknas kan missgärningsbalken sägas ha upptagit mer än sjuttio fall av dödsstraff.³⁴ Dessa dödsstraff förekom i flera olika former. Vid sidan av halshuggning och hängning förekom även kvalificerade dödsstraff, där avrättningen kunde förenas med ytterligare skärpningar. Till dessa hörde exempelvis att den dömden först miste sin högra hand eller att kroppen steglades eller brändes på bål.³⁵ 1734 års lag ger därmed uttryck för ett straffsystem där staten hade tillgång till flera olika sätt att ingripa mot den dömden. Förutom

³¹ Ibid., s. 60–62.

³² Häthén, C., *Stat och straff: Rättshistoriska perspektiv*, 2 uppl., Studentlitteratur AB, Lund 2004, s. 174.

³³ Bennet, T., Sunnqvist, M., Wegerstad, L. & Wong, C., (2026), s. 60–62, jfr. Straffbalken 1734, 5 kap. 1 §.

³⁴ Häthén, C., (2004), s. 167.

³⁵ Jfr. Missgärningsbalken 1734.

ekonomiska sanktioner riktades straffet också i stor utsträckning mot den dömdes kropp, frihet och sociala ställning. Redan i detta avseende framträder en ordning som i betydande delar skilde sig från senare tiders straffrätt. Detta utgör en viktig rättslig och praktisk bakgrund till förståelsen av den offentliga bestraffningen.

3.2 Avrättningen som religiös och rättslig ritual

I det äldre straffsystemet verkställdes dödsstraffet offentligt och inför en publik som förväntades bevittna händelsen och ta emot dess budskap.³⁶ Den offentliga avrättningen utgjorde således inte enbart verkställighet av en rättslig sanktion, utan framträdde också som ett gemensamt företag mellan stat och kyrka. Medan staten svarade för straffets fullbordan och ibland även andra straffåtgärder som tortyr, tillhandahöll kyrkan den liturgiska inramningen och de teologiska tolkningar som gav händelsen dess religiösa innebörd.³⁷ Avrättningen var därmed inte enbart ett rättsligt dödande, utan en handling i vilken världslig rättskipning och kyrklig själavård samverkade. Genom böner, psalmsång, bibelläsning, nattvard och andra liturgiska moment fördes den dödsdömde in i ett ceremoniellt förlopp som inte bara tog sikte på döden som straff, utan också på skuld, bot och möjlig frälsning.³⁸ I denna mening fick avrättningen karaktären av en religiös och rättslig ritual snarare än enbart juridisk verkställighet.

Utöver de offentliga ceremonierna föregicks avrättningarna också i regel av en längre religiös förberedelse, som utgjorde en central del av dödsstraffets verkställighet. Samtidigt var förberedelsens betydelse och närmare utformning inte helt fastlagd, utan kunde uppfattas olika och variera beroende på teologiska föreställningar, kyrklig praxis och konfessionell miljö.³⁹ Inom den lutherska traditionen tillmättes denna förberedelse stor betydelse. Den dödsdömde skulle inte bara göras redo att möta döden, utan också föras till bekännelse, förlåtelse och frälsning. I svensk rätt kom denna föreställning tydligt till uttryck i bland annat 1686 års kyrkolag, enligt vilken syftet med förberedelsen angavs vara att göra den dödsdömde beredd både för döden och för frälsning.⁴⁰ Prästens roll inskränkte sig därmed inte till att närvara vid avrättningen, utan omfattade ett mer sammansatt själavårdande arbete. Förberedelsen kunde bestå av samtal, böner, bekännelse, absolution och nattvard.⁴¹ Bekännelsen intog i detta sammanhang en särskilt viktig ställning. I vissa fall tycks bekännelsen inte bara ha förståtts som ett led i den dödsdömdes religiösa beredelse inför Gud, utan också ha förts så nära den världsliga rättsordningen att bekännelse inför Gud och inför domstolen närmast kom att flyta

³⁶ Bergman, M., (2024), s. 54, 281.

³⁷ Ibid., s. 282.

³⁸ Ibid., s. 61–62.

³⁹ Ibid., s. 69–70.

⁴⁰ Ibid., s. 80.

⁴¹ Ibid., s. 283.

samman.⁴² Det förekom även uppfattningar enligt vilka offentlig bekännelse inför domstol betraktades som ett villkor för absolution.⁴³ Mot denna bakgrund kom många präster att verka för att den dödsdömde skulle förmås till bekännelse. Prästens uppgift var därmed inte alltid begränsad till själavård. Bekännelsen kunde nämligen också få betydelse i förhållande till den världsliga rättsordningen och knytas till föreställningar om erkännande och underkastelse.⁴⁴

Med förberedelsetiden avsågs i svensk praxis tiden mellan den slutgiltiga bekräftelsen av dödsdomen, vanligen genom avslag på en kunglig nådeansökan, och själva verkställigheten. Hur lång denna förberedelseperiod var kunde variera avsevärt i det enskilda fallet, men den svenska utvecklingen tycks sammantaget ha gått mot att den successivt förlängdes. Under 1500-talet kunde förberedelsetiden normalt omfatta en eller två dagar. Under 1700-talet synes omkring två veckor ha varit normalt och från åtminstone mitten av 1800-talet var i stället sex veckor vanligt. Denna utveckling visar att den religiösa beredelsen inte uppfattades som ett tillägg till avrättningen, utan som en integrerad del av densamma. Att staten i ökande grad tog hänsyn till kyrkans krav på tid för själavård och religiös förberedelse visar också hur kyrkans roll i avrättningsprocessen var institutionellt erkänd.⁴⁵ Detta framgår också av hur tidpunkten för verkställigheten i flera fall avgjordes först när fängelseprästen ansåg att den dödsdömde var andligt förberedd, även om politiska överväganden och brottets karaktär samtidigt kunde påverka hur lång förberedelse som ansågs möjlig.⁴⁶ Detta speglar ett sammanhang där den världsliga rättsskipningen ännu vilade inom ramar som i hög grad formades av kyrkliga föreställningar. Den dödsdömde skulle således inte endast dömas och avrättas, utan också ledas genom ett andligt förlopp som gjorde avrättningen begriplig inom en kristen föreställningsvärld.

3.3 Den offentliga avrättningens budskap

Att avrättningar verkställdes offentligt inför andra var inte en tillfällig omständighet utan ett led i deras avsedda verkan och en del av straffets kommunikativa funktion. Straffet skulle inte bara fullbordas, utan också ses, förstås och verka i förhållande till en närvarande omgivning. Den offentliga bestraffningen riktade sig därmed inte enbart mot den dömden som individ, utan också mot den krets som bevittnade händelsen och förväntades uppfatta dess innebörd. Offentligheten gav på så sätt straffet en vidare social betydelse. Genom att verkställigheten gjordes synlig kunde straffet framträda som varning, moralisk undervisning och bekräftelse av den rådande ordningen. Offentligheten gav därmed straffet en verkan som sträckte sig utöver den dömden genom att

⁴² Ibid., s. 70.

⁴³ Ibid., s. 282.

⁴⁴ Ibid., s. 64, 70.

⁴⁵ Ibid., s. 85–86.

⁴⁶ Ibid., s. 89–91.

dess verkställighet också blev ett medel för att förmedla budskap till den omgivande gemenskapen. Dessa budskap var dock inte nödvändigtvis enhetliga. Tvärtom kunde offentligheten bära flera olika innebörder samtidigt, och de aktörer som omgav verkställigheten hade inte alltid identiska syften med det som förmedlades.⁴⁷

Kyrkans budskap i anslutning till avrättningen tog i första hand sikte på synd, omvändelse och frälsning. Den dödsdömde skulle inte bara förberedas för döden, utan också föras till Guds förlåtelse och salighet. Samtidigt hade detta budskap inte enbart betydelse för den dödsdömde själv. I den lutherska traditionen var ett återkommande syfte med förberedelsen också att den dödsdömde skulle framställas som ett varnande exempel för den närvarande allmänheten.⁴⁸ Den religiösa förberedelsen förenade därmed omsorgen om den dödsdömdes bekännelse, bot och frälsning med en förmaning riktad mot de närvarande. Åskådarna skulle på så vis, genom den dödsdömde, påminnas om syndernas följder och Guds dom. De längre andliga förberedelserna gjorde det möjligt att inte bara bereda fången inför döden, utan också inför hans eller hennes kommande roll i den offentliga avrättningen.⁴⁹ Kyrkans budskap förenade därmed den enskildes omsorg med en tydlig moralisk undervisning riktad mot den närvarande omgivningen. Detta kom till uttryck genom de liturgiska handlingar som omgav avrättningen. Gudstjänster kunde hållas i fängelset eller närliggande kyrkor före verkställigheten, där en betydande publik samlades. Predikan kunde då, med den dödsdömde synlig för alla, belysa frestelsens och syndernas faror men samtidigt framhäva Guds barmhärtighet och möjligheten till förlåtelse. På så sätt förmedlade kyrkan ett budskap där varning och nåd förenades.⁵⁰ De liturgiska inslagen förmedlade dock inte enbart tröst och förlåtelse. De kunde också understryka den dödsdömdes underkastelse, inte bara inför Gud utan även inför domen och straffet. Kyrkans budskap kom därigenom även att omfatta tankar om skuld, bekännelse och ett accepterande av det öde som följde av domen.⁵¹

Kyrkans budskap visar att straffets funktion i det äldre systemet inte var entydig. Avrättningen hade en tydlig kommunikativ dimension, eftersom både den dödsdömde och de närvarande förutsattes kunna förstå, ta emot och påverkas av de budskap som förmedlades. I detta avseende framträder också allmänpreventiva inslag, då den offentliga verkställigheten var avsedd att verka varnande och normbegränsande för omgivningen. Samtidigt vilade denna ordning på föreställningar om skuld, ansvar och en rättmätig dom, vilket visar att även tankar om vedergällning var högst centrala. Därutöver fanns en individorienterad religiös dimension, eftersom den dödsdömde inte endast

⁴⁷ Ibid., s. 281–282.

⁴⁸ Ibid., s. 80.

⁴⁹ Ibid., s. 70.

⁵⁰ Ibid., s. 95–96.

⁵¹ Ibid., s. 100–101.

skulle bestraffas, utan också förberedas inför döden och vad som ansågs vänta därefter.

Vid sidan av kyrkans budskap förmedlade också staten ett eget budskap genom den offentliga avrättningen. Straffets verkställighet gjorde den världsliga makten synlig och gav uttryck för statens anspråk på att upprätthålla rätt, ordning och lydnad. Den offentliga avrättningen framträder därmed inte endast som fullbordandet av en dom, utan också som en manifestation av auktoritet. De stora folksamlingar som omgav offentliga avrättningar var i detta avseende inte oväsentliga, utan utgjorde en förutsättning för att myndigheternas symboler och budskap skulle kunna spridas. Genom den synliga verkställigheten kunde staten ge sin rättskipning en yttre form som var avsedd att framstå som legitim, bindande och ytterst grundad i en högre ordning. Myndigheternas auktoritet presenterades därigenom som något folket hade att lyda, och avrättningen blev ett medel genom vilket denna makt kunde göras synlig och påtaglig i offentligheten. Staten var i detta avseende inte heller främmande för strävan efter den dödsdömdes frälsning. Samtidigt syftade avrättningen till att synliggöra en makt vars legitimitet under lång tid uppfattades som given av Gud. Den dödsdömde kunde därmed framträda som ett varnande exempel, medan själva verkställigheten gav uttryck för statens anspråk på att skipa rättvisa i offentligheten.⁵²

Statens budskap visar därmed att den offentliga avrättningen inte enbart tjänade till att fullborda domen, utan också hade ett tydligt kommunikativt syfte. Genom den synliga verkställigheten kunde straffet förmedla budskap om ordning, auktoritet och lydnad till den närvarande allmänheten. Framställningen av den dödsdömde som ett varnande exempel visar också tydliga allmänpreventiva syften i form av avskräckning. Samtidigt vilade denna ordning som tidigare nämnts på föreställningar om skuld, ansvar och rättmätig bestraffning, vilket visar att även vedergällande moment, liksom i fråga om kyrkans budskap, gjorde sig gällande. Det ligger därutöver nära till hands att uppfatta offentligheten som ett sätt att göra rättskipningen synlig och därigenom stärka dess legitimitet. Genom att straffet verkställdes inför andra kunde staten nämligen visa att domen fullbordades inom ramen för en ordnad och offentligt manifesterad rättsprocess. Offentligheten kan därmed också ha bidragit till föreställningen att rättskipningen utövades på ett korrekt och auktoritativt sätt, något som kan sägas ligga nära idéer om rättssäkerhet.

3.4 Publiken som mottagare av straffets budskap

Vid en analys av den offentliga avrättningen är det av betydelse att inte endast uppmärksamma dem som utformade och framförde dess budskap. Lika viktigt är det att beakta dem som tog emot dessa budskap. Publiken utgjorde inte någon obetydlig bakgrund till avrättningarna, utan hörde till det sammanhang

⁵² Ibid., s. 107–109.

inom vilket händelsen bedömdes och fick sin mening. Avrättningarna var därför inte endast en handling som utfördes av bödeln, ämbetsmän och präster, utan också en offentlig scen som utspelade sig inför en närvarande folkmassa. Åskådarna var därvid inte nödvändigtvis passiva betraktare. Samtida skildringar visar att publikens reaktioner kunde ta sig olika uttryck, från applåder och tillrop till mer lättsamt och nyfiket deltagande. Att avrättningar dessutom kunde återges i barns lekar visar hur djupt dessa offentliga händelser kunde tränga in i det vardagliga och sociala livet. Schavotten framträdde därmed inte bara som platsen för verkställigheten, utan också som en plats där straffets budskap exponerades, mottogs och medformades av de närvarande.⁵³

Närvaro vid avrättningar kunde länge uppfattas som något nyttigt, inte minst i fråga om barns moraliska fostran. Barn betraktades inte som olämpliga åskådare, utan som en publik som genom åskådandet av straffet kunde lära sig att avsky brott. Samtida exempel visar att detta synsätt också omsattes i praktiken då barn togs med för att bevittna avrättningar. Ett belysande exempel är den svenske greven Axel Löwenhielm, som redan som ung pojke fick bevittna flera avrättningar i uttryckligt varnande syfte. Han kom därvid att se såväl en person hängas som en person som brändes levande och en annan som levande steglades.⁵⁴ Schavotten var i detta sammanhang en scen där avrättningens budskap gavs en högtidlig och offentligt synlig form. Den dödsdömd kunde där framträda som en aktör i ett starkt ritualiserat skeende, där ånger, omvändelse och underkastelse gjordes synligt för de närvarande. Avrättningen fick därigenom karaktären av ett religiöst och politiskt skådespel, där publiken hade en central roll som mottagare av de budskap som förmedlades.⁵⁵

Publikens roll belyser de offentliga avrättningarnas tydligt kommunikativa dimension. Straffets budskap kunde inte förmedlas utan mottagare, och den närvarande allmänheten utgjorde därför en förutsättning för att avrättningarna skulle kunna verka varnande, moraliserande och ordningsbegränsande. I detta avseende framträder en föreställning om att allmänpreventionens verkan tycks ha varit nära förbunden med straffets synlighet. Avskräckningen tycks alltså inte endast ha knutits till vetskapen om straffens existens, utan också till att verkställigheten offentligt kunde ses av dem den var avsedd att påverka. Samtidigt visar publikens betydelse att straffets innebörd inte enbart låg i vad olika aktörer ville förmedla, utan också i att detta budskap måste uppfattas och ges verkan i den sociala gemenskap där avrättningen ägde rum. I detta sammanhang kan det även antas att den närvarande folkmassans reaktioner och handlande också kunde påverka hur en enskild avrättning kom att framstå och hur dess budskap uppfattades. Publiken framträder därmed inte enbart som mottagare av budskap, utan också som medverkande i den offentliga situation inom vilken budskapen gavs form och uppfattades av andra.

⁵³ Ibid., s. 54.

⁵⁴ Ibid., s. 55.

⁵⁵ Ibid., s. 60–61.

4 Offentlighetens problematik

4.1 Ett förfelat budskap

Den offentliga avrättningen vilade på antagandet att straffets budskap kunde styras genom dess iscensättning. Genom den synliga verkställigheten skulle straffet framträda som en varning, ett uttryck för rättsordningens auktoritet och en bekräftelse av att brottet möttes av rättmätigt klander.⁵⁶ Denna ordning förutsatte emellertid inte bara att staten och kyrkan kunde utforma avrättningens yttre former, utan också att den dömda och den närvarande allmänheten tolkade händelsen på det sätt som var avsett. Just denna förutsättning kom efter hand att framstå som alltmer osäker.⁵⁷ Problemet bestod inte endast i att avrättningens budskap kunde missförstås. Mer grundläggande var att samma offentlighet och samma religiösa ritual som skulle göra straffet verksamt också placerade den dömda i händelsens centrum. Staten och kyrkan kunde visserligen utforma avrättningens yttre ordning och försöka styra dess budskap. Men det var den dömda som betraktades av de närvarande och som senare kunde beskrivas för dem som inte varit där. Genom sitt uppträdande, sina ord, sin bekännelse eller sin vägran att inta den förväntade rollen kunde den dömda själv påverka det budskap som förmedlades och händelsens mening. Den offentliga avrättningen blev på så sätt inte endast en scen för myndigheternas budskap, utan också en situation där den dömda kunde förstärka, förskjuta eller undergräva detta budskap.⁵⁸

Denna problematik blev särskilt tydlig då människor begick brott i syfte att bli avrättade. Bakgrunden till detta låg i att avrättningen inte nödvändigtvis enbart kom att uppfattas som ett straff. Genom den religiösa förberedelsen, själavården och föreställningen om möjlig frälsning kunde döden ges en mening som gick utöver själva bestraffningen. Den dödsdömda kunde föras fram som en botfärdig syndare, som efter bekännelse och andlig förberedelse mötte döden på ett sätt som väckte medlidande eller beundran snarare än fruktan. För den som redan befann sig i en utsatt situation eller ville undkomma ett liv präglat av skam eller lidande, kunde avrättningen därmed framstå som något annat än ett hot. Den kunde uppfattas som en möjlig utväg, och i vissa fall som en väg till en förberedd och religiöst meningsfull död. Dessa tankar kunde förekomma hos exempelvis fångar eller soldater som ville undgå kroppsstraffets fasor. I sådana situationer försköts dödsstraffets funktion på ett avgörande sätt. Det straff som var avsett att avskräcka från brott kunde i stället framstå som ett medel för att uppnå en eftersträvad död. Därmed blev

⁵⁶ Ibid., s. 59.

⁵⁷ Ibid., s. 54.

⁵⁸ Ibid., s. 109–110.

dödsstraffet inte endast otillräckligt som avskräckning, utan kunde i vissa fall få motsatt verkan genom att framstå som något eftersträvansvärt.⁵⁹

I detta sammanhang blir även martyrskapet ett relevant perspektiv. Den offentliga avrättningen kunde, genom sin religiösa inramning, aktualisera föreställningar om lidande, botfärdighet och frälsning som inte utan vidare lät sig förenas med straffets avsedda avskräckande funktion. När den dömdömd mötte döden under former som präglades av beaktelse, andlig förberedelse och yttre lugn kunde händelsen tolkas som mer än ett uttryck för rättsordningens klander. Den dömdömd kunde i publikens ögon framstå som en lidande och förlåten syndare, snarare än enbart som en brottsling underkastad straff. Därigenom öppnades ett tolkningsutrymme där avrättningen kunde väcka medkänsla, identifikation och martyrliknande föreställningar.⁶⁰

Statens och kyrkans budskap kunde alltså inte säkras enbart genom straffets offentlighet. Den offentliga avrättningen ansågs visserligen förutsätta en närvarande allmänhet för att kunna verka varnande och moraliserande. Samtidigt var samma närvarande allmänhet en självständig mottagare av budskapet. Straffet behövde således inte enbart ses, utan också tolkas på rätt sätt. Om den dömdömd i stället uppfattades som botfärdig, förlåten eller martyrliknande kunde uppmärksamheten förskjutas från brottets förkastlighet till den dömdes person och död. Därmed rubbades den allmänpreventiva förutsättningen att straffets synlighet skulle förstärka dess avskräckande verkan. Offentligheten framträder här inte längre som en garanti för straffets avsedda verkan, utan som en situation där straffets mening kunde förändras. I detta ligger också en mer grundläggande spänning i straffets kommunikativa funktion. Straffet riktades mot människor som moraliska och tolkande subjekt, inte endast som passiva påverkningbara mottagare. Den dömdömd och publiken kunde därför inte fullt ut styras av den mening som staten eller kyrkan ville förmedla. Vidare förutsatte avskräckningen att straffet upplevdes som ett hot, men vad som framstod som hotfullt berodde på den sociala och existentiella situation i vilken straffet mottogs. För den som ville undkomma skam, lidande eller andra straff kunde döden framstå som mindre skrämmande än det liv eller den påföljd den ställdes mot. Därigenom blev offentligheten inte bara en bärare av straffets budskap, utan också en plats där detta budskap kunde uppfattas på olika sätt av olika människor.

4.2 Statsmaktens svar på ett förfelat budskap

Att avrättningen i vissa fall kom att uppfattas som eftersträvansvärd och att människor begick allvarliga brott i syfte att bli avrättade framtvingade reaktioner från statens sida. Lösningen blev emellertid inte att avskaffa dödsstraffet, utan att förändra dess verkställighet och i vissa fall dess tillämpning. I den

⁵⁹ Ibid., s. 279–289, 157–158.

⁶⁰ Ibid., s. 112, 117, 121.

svenska utvecklingen framträder tydligt hur olika åtgärder växte fram i nära anslutning till konkreta händelser. Redan under 1690-talet förekom i Sverige att personer som begått brott i syfte att bli avrättade fick dödsstraffet ersatt med andra straff, just för att deras önskan om döden inte skulle uppfyllas. Under 1740-talet började även andra aspekter av avrättnings utformning uppmärksammas. I en debatt i prästeståndet vid riksdagen 1741 framhölls faran med den prakt och de ceremonier som omgav avrättningar, särskilt i fall där kvinnor hade begått barnamord. Kort därefter utfärdades en kunglig förordning som begränsade yttre prakt vid avrättningar och förbjöd användningen av särskilda kläder för den dödsdömde. Bakgrunden till dessa åtgärder kan förstås i ljuset av konkreta händelser i Stockholm 1740. Efter att en kvinna hade avrättats för ett mord som hon begått i syfte att själv bli avrättad följde flera nya barnamord av liknande karaktär. Svea hovrätt uppmärksammade regeringen på att flera gärningspersoner hade uppgett att de, efter att ha sett avrättningen av en väl förberedd dödsdömd, själva beslutat sig för att dö på samma sätt. Hovrätten framhöll även att avrättningar för sådana brott tycktes följas av nya mord eller andra allvarliga brott. Mot denna bakgrund föreslog vissa domare att den dödsdömde skulle fräntas sådana inslag som kunde ge avrättningen en särskild värdighet. Förutom enkel och avskalad klädsel föreslogs därför också att den dödsdömde om möjligt själv skulle gå till sin avrättning. Samtidigt framhölls från prästerligt håll att världsliga hänsyn riskerade att störa den andliga förberedelsen, vilken inte uppfattades som ett problem utan snarare som något som borde värnas. Detta kom till uttryck genom ett beslut 1743, där kontakt med den dödsdömde begränsades så att besök i princip endast skulle tillåtas från den präst som ansvarade för den andliga förberedelsen.⁶¹

Denna utveckling förstärktes ytterligare genom konkreta rättsfall som tydliggjorde behovet av mer ingripande åtgärder. Ett uppmärksammat exempel är mordet på ett barn som begicks av soldaten Johan Hellbom i Stockholm år 1753, där motivet var en uttalad vilja att dö. I detta fall ansåg domstolen att en ordinär avrättning var otillräcklig som straff. I stället kombinerades dödsstraffet med ytterligare kroppsstraff som skulle verkställas före avrättningen. Händelsen kom att ligga till grund för ett kungligt brev 1754, där straffen skärptes för personer som begick mord i syfte att uppnå döden eller undgå andra straff. Dessa gärningspersoner kunde bland annat utsättas för offentlig exponering där de satt fastkedjade på torg vid en skylt som beskrev brottet. Därefter kunde de utsättas för svåra kroppsstraff före avrättningen. Samtidigt förekom även lösningar där dödsstraffet helt ersattes. I ett fall från 1786, där motivet likaså var en önskan att dö, ansågs en avrättning inte utgöra ett straff och ersattes därför med kroppsstraff, kyrkoplikt och livslångt tvångsarbete. I doktrinen har detta fall uppfattats som principiellt betydelsefullt. Det har framhållits att fallet bidrog till att etablera en ordning där dödsstraffet inte alltid ansågs vara en lämplig påföljd i fall där gärningen begåtts i syfte att

⁶¹ Ibid., s. 155–156.

uppnå döden. Detta berodde på att en sådan påföljd inte kunde anses utgöra ett straff för den som eftersträvade den. Även på ett mer övergripande plan började avrättningens funktion som budskapsbärare att ifrågasättas. I ett förslag till riksdagen 1778–79 framhöll Gustav III att döden i vissa fall inte uppfattades som ett hot, utan att vissa inslag i avrättningarna snarare kunde göra den eftersträvansvärd. Han pekade särskilt på den dödsdömdes förberedelse inför döden och på den medkänsla som kunde uppstå hos allmänheten, då åskådarna ibland uttryckte beundran inför en väl förberedd död. Mot denna bakgrund argumenterade han för att sådana brott i stället borde mötas med straff som framkallade skam.⁶²

Statsmaktens reaktioner och åtgärder visar att dödsstraffets legitimitet inte enbart vilade på dess stränghet, utan också på att det faktiskt skulle fungera som straff. Även om det inte alltid går att fastställa direkta samband mellan enskilda händelser och specifika åtgärder, framträder ett tydligt mönster där lagstiftning och praxis successivt anpassades utifrån erfarenheter från konkreta händelser. Åtgärderna speglar en växande insikt om att avrättningens utformning kunde påverka hur straffet uppfattades, och därmed också dess verkan. När döden i vissa fall eftersträvades av den dömda förlorade straffet sin avsedda avskräckande funktion. Det preventiva syftet riskerade därmed att undergrävas, eftersom straffet inte längre fungerade brottsbämmande utan i vissa fall kunde bidra till att framkalla nya brott. I sådana situationer framstod det som nödvändigt att förändra verkställigheten eller att välja andra påföljder som bättre motsvarade straffets syfte. Straffets form kunde därmed inte bestämmas enbart utifrån brottets allvar, utan skulle också vara ägnad att framkalla klander, avskräckning och ordning. I detta kan ett konsekvensetiskt synsätt urskiljas, där straffets värde i högre grad bedömdes utifrån dess faktiska effekter snarare än dess utformning. Samtidigt framträder en tydlig spänning i vilka medel som ansågs möjliga att använda. När dödsstraffet inte längre uppfattades som avskräckande kunde andra straffformer, särskilt sådana som innebar kroppsligt lidande eller offentlig skam, framstå som mer ändamålsenliga. Att väcka skam och avståndstagande hos allmänheten framstår därmed som ett centralt mål. Detta speglar att problemet inte endast var brottet i sig, utan att den dömda i vissa fall väckte sympati eller till och med respekt. I sådana situationer blev det avgörande att straffet i stället framkallade motsatta reaktioner. Utvecklingen visar därmed hur straffets utformning kom att påverkas av hur det uppfattades i praktiken. Samtidigt aktualiseras en grundläggande svårighet i att avgöra i vilken utsträckning ett brott faktiskt begåtts i syfte att uppnå döden. Detta måste i många fall ha varit svårt att fastställa, men trots detta tycks det ändå ha fått betydelse för hur både domstolar och lagstiftare reagerade. Sammantaget framträder en bild av ett straffsystem som i ökande grad påverkades av erfarenheter från samhällslivet och av en strävan att säkerställa att straffet faktiskt fyllde sin avsedda funktion.

⁶² Ibid., s. 156–158.

4.3 Kyrkans avtagande roll och sekularisering

De problem som uppstod kring avrättningarnas budskap kom även att påverka synen på kyrkans roll vid den offentliga verkställigheten. Om den religiösa inramningen kunde bidra till att ge döden en mening som gick utöver själva bestraffningen, blev liturgin inte längre endast ett stöd för straffets offentliga funktion. Den kunde också uppfattas som ett inslag som försvagade den avskräckande verkan som avrättningen var avsedd att ha. Kritik kom därför i allt högre grad att riktas mot de religiösa inslag som omgav avrättningarna. Redan mot slutet av 1700-talet riktades kritik mot prästerskapets offentliga tal i samband med avrättningar. I ett riksdagsmemorial från 1786 kritiserades sådana tal, eftersom det kunde uppfattas som att de prisade den dömdes förberedelse och välsignade död. Därmed riskerade de, enligt kritiken, att locka personer i folkmassan att begå mord i syfte att själva bli avrättade. Vid riksdagen år 1800 aktualiserades frågan på nytt i samband med diskussioner om en ny kyrkohandbok. Då föreslogs att präster inte längre skulle följa den dödsdömde till avrättningsplatsen, eller att deras medverkan åtminstone skulle begränsas till några tysta tröstande ord omedelbart före döden. Kritik riktades också mot att prästerskapet höll tal på själva avrättningsplatsen. Detta kunde uppfattas som ett uttryck för vissa prästers önskan att bli sedda och väcka intryck hos åhörarna. Kritikerna menade att eventuella tal i stället borde hållas först efter avrättningen och innehålla allvarliga varningar till de närvarande. Även mer långtgående förslag framfördes, där präster helt skulle förbjudas att närvara vid avrättningar, eftersom deras frånvaro ansågs kunna öka den dömdes vanära och stärka varningen till de närvarande.⁶³

Trots kritik och invändningar fortsatte talen och predikningarna att hållas i samband med de offentliga avrättningarna. Frågan kom dock åter under 1820-talet. I ett förslag till ny kyrkolag år 1828 angavs att ett eventuellt tal vid avrättningsplatsen endast borde bestå av en kort varnande förmaning och inte bidra till att hedra den döde. Vid riksdagen 1828–30 framhölls vidare att avrättningarna borde ges mindre religiös prägel, eftersom prästerskapets medverkan, psalmsången, välsignelsen och talen kunde ge intryck av att den dömda framstod som upphöjd. Kritiken tog särskilt sikte på att sådana inslag kunde försvaga avrättningens funktion som varning och i stället bidra till att människor uppfattade avrättningen som ett hedervärt och frälsande slut. Detta ledde till att prästeståndet föreslog att prästens roll vid avrättningarna skulle begränsas. Förslaget innebar att prästen skulle möta den dömda vid gränsen till avrättningsplatsen för att där trösta och välsigna denne, men därefter hålla sig på avstånd. Praktiska moment, såsom att sätta ögonbindel på den dömda, skulle i stället skötas av en civil tjänsteman. Därutöver skulle inga tal tillåtas. Prästeståndet framhöll dessutom att avrättningarna kunde innebära påfrestande och skadliga upplevelser för prästerna själva, vilket ytterligare motiverade en begränsning av deras roll. Förslaget ledde slutligen till ett kungligt

⁶³ Ibid., s. 157–158.

brev den 1 januari 1830, där alla tal vid avrättningar förbjöds och där även sedvänjan att prästen satte ögonbindel på den dömda avskaffades.⁶⁴

Utvecklingen visar hur kritiken mot avrättningens religiösa inslag successivt försköts från en oro för enskilda tal och ceremonier till en bredare omprövning av prästens offentliga funktion vid verkställigheten. Kyrkans roll försvann inte, men den började minska. Den andliga förberedelsen av den dömda kunde fortfarande uppfattas som nödvändig, medan de offentliga liturgiska moment som riskerade att förskjuta uppmärksamheten från brottet till den dömdes frälsning begränsades. På så sätt kom kyrkans medverkan i större utsträckning att knytas till den dömdes enskilda själavård, snarare än till avrättningen som offentlig moralisk undervisning.

Kyrkans och liturgins minskande roll kan även förstås i ett vidare perspektiv, där den gradvisa avskaffningen av avrättningens religiösa inslag utgjorde en del av en mer genomgripande förskjutning i relationen mellan stat och kyrka. Under den äldre ordningen var gränsen mellan det religiösa och det världsliga inte tydligt avgränsad. Religiösa föreställningar genomsyrade även rättsliga ritualer, och avrättningen framstod som ett gemensamt projekt där teologi och juridik samverkade. Den dödsdömda stod i centrum för denna ordning, där bekännelse, omvändelse och frälsning utgjorde centrala moment i både den religiösa och rättsliga förståelsen av straffet.⁶⁵ Från 1700-talet kan emellertid en successiv förskjutning urskiljas. Den nära kopplingen mellan kyrkan och rätten började upplösas och avrättningen kom i allt högre grad att framstå som ett uttryck för den sekulära makten. I takt med att de juridiska procedurerna stärktes minskade behovet av teologisk legitimation. Den dödsdömda som botfärdig och from förlorade därmed sin tidigare betydelse för straffets legitimitet. När den dödsdömda i stället började uppfattas som ett problem för straffets budskap kom fokus att förskjutas från den dödsdömda som person till det begångna brottet och dess samhälleliga konsekvenser. Frågan blev inte längre i första hand den dömdes frälsning, utan huruvida straffet kunde bidra till att förebygga framtida brott. Avskräckningen fick således en förstärkt roll vid avrättningen samtidigt som det kyrkliga fältet i ökande grad kom att underställas statlig kontroll.⁶⁶

Utvecklingen kan således förstås både som en förändring i relationen mellan kyrka och stat och som ett uttryck för en bredare omvärdering av själva offentligheten. Teologin hade länge varit central för avrättningens budskap, men dess betydelse minskade när staten i högre grad kunde bära upp straffets legitimitet genom rättslig auktoritet och preventiva syften. Samtidigt bör förändringen inte enbart förstås som sekularisering i snäv mening. Den kan också ses som ett uttryck för att offentliga avrättningar i sig började uppfattas som alltmer problematiska, särskilt av grupper som reagerade mot

⁶⁴ Ibid., s. 158–160.

⁶⁵ Ibid., s. 280, 282.

⁶⁶ Ibid., s. 167–168.

åskådandet, ceremonierna och folkmassans närvaro. I denna utveckling framträder en tydlig förändring i straffets funktion. Medan den tidigare ordningen i hög grad varit inriktad på den dömdes andliga tillstånd, kom straffets legitimitet i ökande grad att knytas till dess samhälleliga verkningar. Avskräckningen fick därmed en mer framträdande roll, samtidigt som de liturgiska inslag som tidigare bidragit till att ge avrättningen mening förlorade betydelse. Den religiösa dimensionen försvann inte, men begränsades till att i större utsträckning omfatta den enskildes förberedelse. Sammantaget framträder en utveckling där staten i allt större utsträckning kom att stå på egna ben i straffrättsliga frågor. Kyrkans funktion kom successivt att underordnas statens behov, och dess självständiga roll som bärare av straffets budskap minskade. Denna sekularisering innebar inte en abrupt brytpunkt, utan en gradvis förskjutning där teologiska och liturgiska inslag trängdes tillbaka i takt med att straffets funktion omdefinierades.

4.4 Publikens problematik

Frågan om avrättningens offentlighet handlade inte endast om hur straffet utformades, utan också om vilka som skulle tillåtas bevittna den. Den närvarande allmänheten hade länge utgjort en förutsättning för avrättningens varnande och moraliserande funktion. Med tiden kom emellertid publikens närvaro att framstå som alltmer problematisk. Det var inte längre endast en fråga om att budskapet kunde misstolkas, utan också om att vissa grupper överhuvudtaget ansågs olämpliga som åskådare. Tidigare hade närvaron vid avrättningar, åtminstone fram till senare delen av 1700-talet, uppfattats som en nyttig del av den sociala och moraliska fostran. Särskilt barns närvaro kunde uppfattas som pedagogiskt värdefull, eftersom den ansågs ge en konkret insikt i straffets allvar och brottets konsekvenser. Under 1800-talet förändrades dock denna syn. Barn kom i allt högre utsträckning att betraktas som olämpliga åskådare och deras närvaro började aktivt begränsas. Även kvinnors närvaro kom att ifrågasättas och beskrevs som mindre lämplig, trots att de i praktiken ofta utgjorde en betydande del av publiken.⁶⁷ Denna utveckling tyder på att problemet inte längre enbart ansågs ligga i publikens reaktioner, utan också i vilka som överhuvudtaget exponerades för avrättningen. Närvaron i sig kom därmed att uppfattas som något som krävde reglering.

Med tiden kom kritiken att utvidgas från vissa särskilda grupper till publiken som helhet. Närvaron av större folkmassor började framstå som ett problem i sig. Särskilt riktades uppmärksamheten mot det som i samtida beskrivningar benämndes som pöbeln, ofta identifierad med de lägre samhällsskikten. I statens och samtida observatörers ögon framstod denna publik som oregerlig och svår att kontrollera, vilket innebar att avrättningens budskap riskerade att förvrängas eller helt gå förlorat. Denna syn återspeglades även i hur avrättningarna behandlades i offentligheten. I vissa sammanhang undveks rapportering

⁶⁷ Ibid., s. 55–56.

om kropps- och dödsstraff, då sådana händelser uppfattades som vulgära och olämpliga för en mer borgerlig publik. Rädslan för folkmassan kom därför också att spela en avgörande roll i den praktiska omgestaltningen av avrättningen. Samtidigt kvarstod ambitionen att straffets budskap skulle nå allmänheten. Det uppstod därmed en spänning mellan å ena sidan viljan att avlägsna publiken och å andra sidan behovet av att bevara straffets avskräckande och moraliserande funktion. Under 1800-talet kom detta till uttryck i en förändrad syn på avrättningens form, där högtidliga och utdragna ritualer successivt ersattes av en mer återhållsam och administrativ prägel, samtidigt som publikens närvaro i allt högre grad begränsades.⁶⁸

Folkmassan tycks därmed ha intagit en paradoxal position. Den skulle närvara för att lära, avskräckas och moraliskt påverkas, men samtidigt helst inte själv påverka händelsen genom sitt agerande. Publiken behövdes som mottagare av straffets budskap, men blev problematisk så snart den reagerade på ett sätt som störde avrättningens allvar eller försköt dess mening. I praktiken tycks den önskvärda publiken därför ha varit en tyst och disciplinerad publik, där ingen reaktion kanske framstod som den mest acceptabla reaktionen. När folkmassan i stället uppfattades som högljudd, nyfiken, upprymd eller oförmögen att uppföra sig förstärktes bilden av den som en pöbel snarare än som en moralisk mottagare av straffets budskap. Denna utveckling kan även förstås som ett uttryck för en mer nyanserad syn på det offentliga straffet och dess verkningar. När barn och kvinnor i ökande grad betraktades som olämpliga åskådare, tycks en föreställning ha aktualiserats om att avrättningen inte enbart kunde verka moraliserande, utan också vara skadlig för individen. Straffets offentlighet bedömdes enligt detta synsätt inte enbart utifrån dess nytta för staten, utan också utifrån dess påverkan på dem som bevittnade det. Samtidigt framträder en bredare tveksamhet inför offentligheten som sådan. Den publik som tidigare utgjort en förutsättning för straffets verkan kom att problematiseras från flera olika håll. Folkmassan uppfattades som oregerlig och opålitlig. Barn och kvinnor uppfattades som olämpliga åskådare. Delar av de högre samhällsskikten ansåg avrättningarna vulgära och undvek att exponeras för dem. I detta uppstår en fråga om vem straffets budskap under dessa förutsättningar egentligen riktade sig till. När centrala grupper av olika skäl inte längre kunde inordnas i föreställningen om den mottagliga och moraliskt påverkbara publiken, framstod offentligheten som en alltmer osäker grund för straffets funktion.

⁶⁸ Ibid., s. 57–58.

5 Reformprocessen och offentlighetens omprövning

5.1 De tidiga reformförsöken

Reformprocessen under 1800-talet tog inte sin början i 1864 års strafflag, utan hade tydliga föregångare redan under det sena 1700-talet. I den historiska översikt som Lagutskottet lämnade i samband med behandlingen av förslaget till ny strafflag 1863, framhölls Gustav III:s reformverksamhet som en viktig utgångspunkt. Utskottet beskrev 1734 års strafflag som starkt präglad av affliktiva kroppsstraff, men betonade samtidigt att lagen måste förstås i relation till sin egen tid. Förändrade seder och en högre kulturutveckling ansågs emellertid med nödvändighet föra med sig förändringar i brottmålslagstiftningen. Mot denna bakgrund framställdes Gustav III som den som först tog ett mer sammanhållet initiativ till den reformutveckling som senare skulle fullföljas under 1800-talet. Särskilt 1779 års förordning beskrevs som epokavgörande.⁶⁹ Genom denna upphävdes straffet för trolldom, dödsstraffen inskränktes, presumptionen för barnamord i 16 kap. 1 § Missgärningsbalken avskaffades, ärans förlust togs bort för vissa brott och frihetsstraffet fick en alltmer utsträckt användning.⁷⁰ Reformen innebar således inte ett avståndstagande från dödsstraffet som sådant, men den markerade en viktig begränsning av äldre straffformer och en inledande förskjutning mot ett nytt straffsystem.

Gustav III:s reformsträvanden var tydligt präglade av upplysningstidens idéer och influerades bland annat av filosofen Cesare Beccarias kritik av dödsstraffet. Redan kort efter statsvälvningen 1772 beslutade kungen att avskaffa tortyren, en reform som i samtiden uppfattades som både human och politiskt modern. Samtidigt fanns det inom det gällande straffsystemet ett visst utrymme för förändring, då flera brott som enligt lag kunde medföra dödsstraff i praktiken var ovanliga och ofta möttes med mildare påföljder genom domstolarnas praxis. Mot denna bakgrund framstod en begränsning av dödsstraffets användning som genomförbar. Riksdagen visade sig emellertid vara mindre reformbenägen. Särskilt från prästeståndets sida invändes att dödsstraffet i flera fall var gudomligt föreskrivet och därför inte kunde upphävas genom världslig lagstiftning. De mest långtgående förslagen kom därför att falla, och reformen fick formen av en kompromiss.⁷¹

⁶⁹ Lagutskottets Betänkande N:o 35, *Betänkande, i anledning af dels Kongl. Maj:ts nådiga Proposition med förslag till ny Straff-Lag, dels ock enskilda motioner rörande bråttmålslagstiftningen*, (1863), s. 2.

⁷⁰ Annars, E., *Humanitet och rationalism – Studier i upplysningstidens straffreformer – särskilt med hänsyn till Gustav III:s reformlagstiftning*, Rättshistoriskt bibliotek bd. 10, Institutet för rättshistorisk forskning, Lund 1965, s. 252–253.

⁷¹ Häthén, C., (2004) s. 168–170.

De reformer som genomfördes under Gustav III:s regering kom inte att följas av någon omedelbar fortsatt förändring av strafflagstiftningen. Den påbörjade reformprocessen fick stå tillbaka under de sista åren av hans regering, och under perioden fram till regeringsförändringen 1809 synes frågan i stort sett ha förblivit utan större uppmärksamhet. Detta trots att en fortsatt lagförbättring i samtiden framstod som påkallad mot bakgrund av nationens ökade bildningsgrad. Först i samband med 1809 års riksdag aktualiserades reformfrågan på nytt, då ständerna uppmärksammade behovet av ytterligare förändringar och begärde att en särskild kommitté skulle tillsättas för ändamålet.⁷²

5.2 Lagkommittén och den partiella reformprocessen fram till 1864 års strafflag

Den reformfråga som aktualiserades vid 1809 års riksdag fick en mer organiserad form genom tillsättandet av en lagkommitté 1811. Kommittén gavs i uppdrag att utarbeta såväl en allmän civillag som en allmän strafflag. Redan i det förberedande arbetet framhölls att straffrätten inte enbart skulle tillgoda den allmänna säkerheten, utan även ta sikte på den brottsliges förbättring. Dessa två syften kom båda att utgöra centrala utgångspunkter för det fortsatta lagstiftningsarbetet.⁷³ I sitt betänkande anförde kommittén bland annat att flera av de gällande straffarterna, särskilt spö- och risstraffen, borde avskaffas såsom ändamålsvidriga och ersättas med fängelse-, arbets- och korrektionsstraff, vilka ansågs motsvara vad som tillämpades hos Europas upplysta nationer. Detta förslag godkändes av Kungl. Maj:t och överlämnades till 1815 års riksdag, där det också vann ständernas bifall. Reformarbetet kom därefter att bedrivas vidare med det så kallade penitentiärsystemet som grund.⁷⁴

Efter ett långvarigt lagstiftningsarbete lade lagkommittén år 1832 fram ett förslag till allmän kriminallag, vilken senare reviderades och offentliggjordes i ny form år 1839. I detta förslag hade antalet straffarter begränsats till fyra, nämligen dödsstraff, straffarbete, fängelse och böter. Parallellt med detta arbete presenterade kommittén även ett förslag till allmän civillag år 1826, vilken dock aldrig kom att genomföras i sin helhet. I stället kom 1734 års lag att reformeras successivt genom partiella ändringar. Att reformarbetet i fråga om straffrätten ändå fullföljdes och så småningom resulterade i en ny strafflag har i den rättshistoriska litteraturen förklarats med hänvisning till den växande betydelsen av legalitetsprincipen, liksom med ett tilltagande behov av att skapa en större systematik och förutsebarhet i påföljdssystemet.⁷⁵ Samtidigt framstår det som tydligt att lagstiftningsprocessen var utdragen och föremål

⁷² Lagutskottets betänkande N:o 35, (1863), s. 2.

⁷³ Bennet, T., Sunnqvist, M., Wegerstad, L. & Wong, C., s. 64–65.

⁷⁴ Lagutskottets betänkande N:o 35, (1863), s. 2.

⁷⁵ Bennet, T., Sunnqvist, M., Wegerstad, L. & Wong, C., s. 64–65.

för omfattande omarbetningar, där inkomna anmärkningar och remissyttranden spelade en betydande roll för det slutliga resultatet.

Lagutskottets utlåtande från 1834 ger en tydlig bild av den försiktighet som präglade det samtida reformarbetet inom straffrätten. Genomgående framhölls att mer omfattande lagförändringar inte borde forceras, utan föregås av noggrann beredning, jämförelser mellan då gällande och föreslagen lag samt en successiv och välordnad granskning. Utskottet betonade exempelvis behovet av en ”lätt öfverskådlig” sammanställning av lagförslaget, där de nya bestämmelserna ställdes i relation till den äldre lagen, just för att möjliggöra en mer genomtänkt prövning av reformens konsekvenser.⁷⁶ Samtidigt understöks att den tid som stod till förfogande inte var tillräcklig för en fullständig granskning, varför ett slutgiltigt ställningstagande borde skjutas upp till dess ytterligare beredning skett.⁷⁷ Detta vittnar om en lagstiftningskultur där reformer, även när de ansågs nödvändiga, skulle genomföras gradvis och under kontroll. Parallellt framträder ett starkt krav på att skapa ett mer sammanhängande och rationellt lagverk. Utlåtandet präglas av en strävan efter systematik, överblick och tydliga avgränsningar mellan olika delar av lagstiftningen, där särskilt ett behov av att samla och ordna bestämmelser från 1734 års lag och senare författningar lyfts fram.⁷⁸ Denna orientering mot kodifiering och strukturering kan förstås som ett uttryck för en bredare juridisk modernisering, där rättens legitimitet i ökande grad knöts till dess inre ordning, konsekvenser och begriplighet. Ur detta perspektiv kan även mer specifika reformer, såsom avskaffandet av äldre offentliga bestraffningsformer, placeras i ett större sammanhang. Det rörde sig inte enbart om en förändring av enskilda straffarter, utan om en successiv omformning av straffrätten i riktning mot ett mer administrativt, systematiskt och kontrollerat regelverk.

Under 1840-talet fortsatte reformarbetet och genom särskilda författningar år 1841 avskaffades de kvalificerade dödsstraffen. Samtidigt upphörde möjligheten att omvandla bötesstraff till kroppsstraff och användningen av dessa kroppsstraff begränsades ytterligare. Reformen innebar därmed ett tydligt steg bort från äldre kroppsliga bestraffningsformer samtidigt som lagstiftningsarbetet fortfarande präglades av försiktighet. På riksdagens begäran tillsattes en särskild beredning för att ytterligare se över lagkommitténs förslag, vilken år 1844 lade fram ett nytt förslag till strafflag. Detta förslag byggde på en reduktion av antalet straffarter till endast dödsstraff, fängelse och böter. Därtill presenterades nya principer för straffmätningen, däribland det så kallade latitudsystemet, vilket gav domaren ett ökat utrymme att bestämma straffet inom givna ramar. Det nya förslaget möttes dock av tvekan. De föreslagna principerna uppfattades i stor utsträckning som oprövade och avvek väsentligt

⁷⁶ Lagutskottets Utlåtande N:o 81, *Utlåtande, i anledning af Kongl. Maj:ts Nådiga skrifvelse, med öfverlemnande af Lag-Comitéens förslag till Allmän Civil Lag, äfvensom öfver väckta motioner, hvilka härmed stå i sammanhang*, (1834), s. 8.

⁷⁷ Ibid., s. 9.

⁷⁸ Ibid., s. 11–12.

från den gällande ordningen, vilket bidrog till att något slutligt antagande inte kom till stånd. Även vid 1847 års riksdag, då förslaget åter aktualiserades, kvarstod denna osäkerhet. Lagutskottet ansåg att förslaget inte kunde antas i oförändrat skick och utarbetade i stället ett reviderat förslag, men inte heller detta vann gehör. Samtliga förslag förföll, trots att behovet av en reform av straffrätten uttryckligen erkändes. I stället framhölls att förändringen borde ske successivt och partiellt, med särskilt fokus på att omforma straffsystemet och i synnerhet frihetsstraffen.⁷⁹

Utvecklingen under 1850-talet kom att bekräfta den linje som tidigare antytts, nämligen att en genomgripande reform av straffrätten inte kunde genomföras på en gång, utan behövde ske genom successiva och partiella förändringar. I lagutskottets betänkande N:o 35 från 1863 framhölls att någon annan väg till en ny brottmålslagstiftning knappast stod till buds än den som överensstämde med äldre lagstiftningstraditioner, det vill säga den partiella lagförbättringens väg. Efter att reformarbetet tillfälligt avstannat vid riksmötet 1850–51, togs frågan åter upp vid 1853 års riksdag, då lagutskottet utarbetade ett förslag rörande ansvar för stöld, snatteri och rån. Detta förslag kom att få stor betydelse. Även om utskottet inte ansåg det möjligt att i detta skede införa ett helt nytt straffsystem, innebar reformen i praktiken en övergång från ett äldre till ett nytt system. Utskottet föreslog därtill ett fullständigt avskaffande av spö- och risstraffen samt kyrkoplikten, vilket också kom att genomföras genom 1855 års förordning. Denna utveckling fortsatte under de följande åren genom ytterligare partiella reformer år 1858 och 1861.⁸⁰ Genom dessa reformer kan en avgörande förändring i straffsystemet iakttas. De rent afflikitiva kroppsstraffen avskaffades därmed helt, och frihetsstraffet etablerades som den centrala påföljdsformen. Samtidigt innebar införandet av latitudsystemet att straffmätningen i ökad utsträckning kom att anpassas efter omständigheter i det enskilda fallet, snarare än att följa fasta och på förhand bestämda straffsatser. De successiva reformerna under 1850-talet och början av 1860-talet framstår därmed som led i en sammanhängande omgestaltning av straffrätten, där äldre straffformer avskaffades och ersattes av ett mer enhetligt och frihetsbaserat system.

I lagutskottets betänkande N:o 35 sammanfattades denna utveckling som en process där flera äldre straffarter successivt hade fallit bort och nya principer, med varsamhet införda i lagstiftningen, hade vunnit allt större genomslag. Reformarbetet framställdes samtidigt som ett resultat av en ovanligt lång och omfattande beredning, där både svenska rättslärda och utländska straffrättsliga förebilder hade haft betydelse. Utskottet betonade emellertid att en strafflag inte endast kunde vara ett uttryck för rättslärdas uppfattning, utan också behövde återge det allmänna tankesättet och folkets rättsuppfattning.⁸¹ Detta är av särskild betydelse eftersom reformens legitimitet därmed inte enbart

⁷⁹ Lagutskottets betänkande N:o 35, (1863), s. 3–4.

⁸⁰ Ibid., s. 4.

⁸¹ Ibid., s. 5.

knöts till juridisk systematik och sakkunnig beredning, utan också till frågan om huruvida straffsystemet motsvarade samtidens bredare föreställningar om rättvisa och godtagbar bestraffning. Utskottets resonemang antyder därmed att strafflagens auktoritet inte enbart kunde vila på statens formella lagstiftningsmakt eller på rättslärdas överväganden. Straffrätten måste också framstå som begriplig och legitim för det samhälle den skulle verka inom. I detta ligger en viktig förskjutning där straffets legitimitet och funktion inte endast knöts till att det var lagenligt föreskrivet, utan också till att det svarade mot en förändrad rättsuppfattning och kunde erkännas som rimligt av den allmänhet vars handlande straffsystemet ytterst skulle påverka.

5.3 1864 års strafflag

Den 23 september 1862 framlade Kungl. Maj:t en nådig proposition till rikets ständer med förslag till ny strafflag. I propositionens inledning framhölls att behovet av en fullständigt ny strafflag sedan länge hade varit ”allmänt insedt och erkänt”, trots att flera partiella reformer redan genomförts under de föregående årtiondena. Samtidigt betonades att dessa tidigare reformer hade lagt grunden för en ny lagstiftning, eftersom de principer som reformerna vilat på successivt hade fått genomslag inom de viktigaste delarna av brottmålslagstiftningen och i praktiken visat sig ändamålsenliga. Mot denna bakgrund ansågs tiden nu vara inne att sammanföra de redan genomförda förändringarna och genom en omarbetning skapa en gemensam och fullständig strafflag.⁸² I propositionen framställdes det nya lagförslaget således inte som ett abrupt avsteg från tidigare rättsutveckling, utan snarare som resultatet av ett långvarigt reformarbete där äldre delar av straffsystemet gradvis omprövats och ersatts. Samtidigt framhölls att erfarenheterna från de tidigare reformerna nu gjorde det möjligt att skapa ett mer sammanhängande och enhetligt system.

I förslaget till ny strafflag reglerades de allmänna straffarterna i lagens andra kapitel. Som allmänna straffarter upptogs dödsstraff, straffarbete, fängelse och böter, vilka samtidigt ordnades efter svårighetsgrad. Därmed framträder tydligt hur frihetsstraffen nu kommit att inta en central plats inom straffsystemet samtidigt som flera äldre former av kropps- och skamstraff redan hade avskaffats genom de föregående reformerna. Dödsstraffet behölls emellertid alltså som lagens strängaste påföljd och skulle enligt förslaget fortfarande verkställas offentligt, genom halshuggning. Samtidigt innehöll bestämmelserna flera inslag som tydligt begränsade avrättningsceremoniella och offentliga karaktär. Den dömda skulle enligt förslaget föras till avrättningsplatsen ”utan ståt eller utmärkelse”, och även om domen fortfarande skulle uppläsas offentligt före avrättningen så förbjöds uttryckligen ”tal till menigheten”. Vidare föreskrevs att den avrättades kropp skulle jordfästas ”i stillhet”, samt att flera dödsdömda inte fick avrättas i varandras närvaro.

⁸² Kongl. Maj:ts Nådiga Proposition N:o 37, *Kongl. Maj:ts Nådiga Proposition till Rikets Ständer om antagande af en ny Strafflag; Gifven Stockholms Slott den 23 September 1862*, (1862), s. 24.

Därutöver föreskrevs att dödsstraff inte fick verkställas innan Konungen särskilt förordnat att domen skulle verkställas.⁸³ Bestämmelserna visar att offentligheten ännu inte hade övergivits som princip. Avrättningen skulle alltså vara synlig och offentligt manifesterad. Samtidigt framträder en tydlig ambition att begränsa sådana inslag som kunde förstärka avrättningens karaktär av ceremoni, religiös föreställning eller offentligt skådespel. Regleringen antyder därmed en förändrad syn på hur dödsstraffet borde verkställas och hur dess budskap skulle kontrolleras. Offentligheten bibehölls, men dess former gjordes mer återhållsamma, ordnade och disciplinära. Kravet på kungligt förordnande visar dessutom att dödsstraffets verkställighet inte framstod som en automatisk följd av domen, utan som en fråga underställd central statlig prövning.

Den 10 juni 1863 lämnade lagutskottet sitt betänkande i anledning av Kungl. Maj:ts proposition med förslag till ny strafflag. I betänkandet framhöll utskottet likt regeringen att de föregående årtiondenas reformer redan stegvis hade undanträngt det äldre straffsystemet och banat väg för en ny brottsmålslagstiftning. De återstående delarna av det äldre systemet framställdes som spår av ett passerat kulturstadium, vilka nu borde avlägsnas ur lagstiftningen och ersättas genom en ny strafflag.⁸⁴ Vidare framhölls att 1734 års strafflagstiftning med tiden blivit otillräcklig, eftersom kriminalrättens utveckling och samhällsförändringarna inte längre överensstämde med dess äldre utgångspunkter. Utskottet betonade särskilt behovet av en mer fullständig och nyanserad reglering av brotten, där större hänsyn skulle tas till gärningens karaktär, uppsåt och bevekelsegrunder. Straffrätten skulle därigenom bättre kunna anpassas efter gärningspersonens brottslighet och i högre grad svara mot rättvisans krav.⁸⁵ Lagutskottets resonemang tyder således på ett straffrättsligt synsätt där proportionalitet, individuell skuld och gärningspersonens moraliska ansvar tillmättes ökad betydelse. Den större hänsyn som togs till uppsåt, bevekelsegrunder och omständigheterna i det enskilda fallet ligger nära sådana föreställningar om proportionalitet och skuld som kopplats till tankar om vedergällning. Resonemangen visar därmed att straffets legitimitet och funktion, trots samtidens starka betoning av prevention och avskräckning, fortfarande vilade på vedergällningsteoretiska föreställningar om rättvisa, ansvar och moraliskt klander. En förutsättning för legitim bestraffning tycks därför ha ansetts vara att straffet inte endast bestämdes utifrån gärningens yttre karaktär, utan också sattes i relation till graden av skuld, uppsåt och de konkreta omständigheterna i det enskilda fallet. Detta visar hur preventiva och vedergällningsteoretiska utgångspunkter kunde verka parallellt inom samma reformarbete.

I lagutskottets betänkande behandlades även frågan om dödsstraffets fortsatta ställning i den svenska straffrätten. Utskottet konstaterade att frågan länge

⁸³ Ibid., s. 1–2.

⁸⁴ Lagutskottets betänkande N:o 35, (1863), s. 1.

⁸⁵ Ibid., s. 7.

varit omstridd av tänkare och rättslärda och hänvisade bland annat till Cesare Beccarias kritik mot dödsstraffet och Gustav III:s reformförsök under slutet av 1700-talet. Samtidigt framhölls att äldre tiders synsätt hade betraktat dödsstraffet som nödvändigt inte endast ur rättvisans synpunkt, utan även med hänvisning till samhällsordningen och religionen. Därutöver placerade utskottet frågan i ett större europeiskt reform- och humaniseringssammanhang och framhöll hur utvecklingen i flera civiliserade stater gått mot en stegvis begränsning av dödsstraffets användning. Den nya strafflagen framställdes därmed som ett led i en bredare utveckling där de grövsta kroppsliga och absoluta straffen successivt trängdes tillbaka. Utskottet poängterade också att erfarenheter från andra länder tydde på att grova brott inte nödvändigtvis ökade när dödsstraffet begränsades eller avskaffades. Tvärtom framhölls att mycket tydde på att dödsstraffet befann sig på tillbakagång och att det inom en relativt snar framtid kunde komma att helt försvinna ur lagstiftningen. Som ett viktigt argument mot straffet framhölls risken för oåterkalleliga misstag, eftersom någon verklig upprättelse inte kunde ges om en avrättad person senare visade sig vara oskyldig. Samtidigt ansåg utskottet inte att tiden ännu var mogen för ett fullständigt avskaffande av dödsstraffet i Sverige. Reformen kom därför i stället att innebära att dödsstraffet skulle begränsas och förbehållas ett mindre antal särskilt allvarliga brott. För vissa brott föreslogs att dödsstraffet skulle upphävas helt, medan det i andra fall inte längre skulle vara absolut utan i stället stå tillsammans med straffarbete på livstid som alternativ. Utskottet framhöll i detta sammanhang att de ”jemförelsevis få brott, för hvilka i förslaget dödsstraffet fortfarande kvarstår, hafva syns Utskottet i allmänhet vara sådana, att den allmänna rättskänslan icke skulle finna sig tillfredsställd, om ej detta straff kunde å dem följa”.⁸⁶ Dödsstraffet framställdes således inte längre som en självklar eller allmän straffform, utan snarare som ett undantagsstraff vars fortsatta legitimitet ytterst knöts till samtidens föreställningar om rättvisa och allmän rättskänsla.

Lagutskottets betänkande gav upphov till ett flertal reservationer, genom vilka enskilda ledamöter i vissa delar anslöt sig till, och i andra delar tog avstånd från, utskottets förslag. Särskild uppmärksamhet ägnades i vissa reservationer åt frågan om dödsstraffets verkställighet och den offentliga avrättningens fortsatta plats inom straffsystemet. En av dem som uttryckligen reserverade sig mot bestämmelsen i 2 kap. 2 § om att dödsstraffet skulle verkställas offentligt var Herr Domprosten Björling. Björling riktade kritik mot det traditionella argumentet att offentligheten skulle ge straffet en starkare avskräckande verkan och menade att detta saknade stöd av erfarenheten. Tvärtom framhöll han att offentliga avrättningar stundom kunde framkalla motsatt effekt. Det högtidliga i ceremonin, i förening med den dödsdömdes uppträdande och förberedelse inför döden, kunde enligt Björling väcka fascination och i vissa fall till och med fungera som uppmaning till brott. Därutöver betonade Björling att det offentliga skådespelet riskerade att verka

⁸⁶ Ibid., s. 10–12.

moraliskt förhårdande på åskådarna. Han beskrev hur avrättningsplatserna ofta omgavs av stora folkmassor som betraktade avrättningarna med ett intresse som snarare påminde om ett offentligt nöje än om ett allvarligt rättligt ingripande. Följden blev enligt honom inte en ökad respekt för lagen, utan snarare att människor gjordes ”kalla och likgiltiga för utgjutandet af människoblod”. Björling berörde även det argument enligt vilket offentligheten kunde motiveras av att lagen, såsom rättvisans representant, borde uppträda med högtidlig offentlighet för att manifesteras sitt allvar och sin moraliska auktoritet. Inte heller detta godtog han. Enligt Björling behövde lagen inte stödjas genom offentliga avrättningsceremonier för att upprätthålla sin värdighet eller sedliga betydelse. Mot denna bakgrund yrkade han att offentligheten vid dödsstraffets verkställande skulle upphöra.⁸⁷

Även Herr Lemchen reserverade sig mot förslaget bestämmelse om offentliga avrättningar. Likt Björling ifrågasatte Lemchen framför allt föreställningen att offentligheten skulle stärka dödsstraffets avskräckande verkan. Enligt Lemchen visade erfarenheten snarare motsatsen. Han menade att offentliga avrättningar ofta utvecklades till skådespel som samlade stora folkmassor, där åskådarna inte nödvändigtvis upplevde avsky för brottet utan snarare fascination inför själva händelsen. Särskilt framhöll Lemchen att den dödsdömde, om denne uppfattades som lugn och väl förberedd inför döden, kunde väcka sympati och medlidande hos publiken, vilket enligt honom snarare försvagade än förstärkte straffets avskräckande funktion. Lemchen avvisade även argumentet att offentligheten behövdes för att säkerställa kontroll över att dödsstraffet verkställdes korrekt. I ett land som Sverige, med tryckfrihet och utvecklade samhällsinstitutioner, ansåg han inte att några särskilda offentliga ceremonier krävdes för att kontrollera den exekutiva makten. Offentliga avrättningar framställdes i stället som ”skadliga lemningar från barbariets tider”, vilka inte längre ansågs höra hemma i ett civiliserat samhälle präglad av mer humana rättsprinciper. Mot denna bakgrund föreslog Lemchen att dödsstraff i stället skulle verkställas på en instängd plats vid häktet, i närvaro av vissa tjänstemän och särskilt utsedda personer, och utan allmänhetens närvaro.⁸⁸

Frågan om dödsstraffets offentliga verkställighet aktualiserades på nytt i lagutskottets utlåtande N:o 55 från den 10 september 1863. Utlåtandet utfärdades med anledning av de skiljaktiga beslut som fattats av riksstånden vid behandling av utskottets betänkande N:o 35. Utskottets ursprungliga förslag, enligt vilket dödsstraff fortsatt skulle verkställas offentligt genom halshuggning, hade godkänts av Ridderskapet och adeln samt Prästeståndet. Borgarståndet motsatte sig däremot offentligheten och föreslog i stället att avrättningar skulle verkställas på en instängd plats vid häktet, utan allmänhetens närvaro och endast inför vissa särskilt angivna personer. Bondeståndet hade å sin sida tidigare beslutat att dödsstraffet helt borde avskaffas och ansåg

⁸⁷ Ibid., s. 53.

⁸⁸ Ibid., s. 92–93.

därför att frågan om verkställighetens form i praktiken hade förfallit. I sitt utlåtande framhöll lagutskottet att någon förändring av reglerna om offentlig verkställighet inte borde genomföras. Som skäl anfördes bland annat att två stånd redan biträtt utskottets tidigare förslag. Därutöver framhölls att dödsstraffet, mot bakgrund av den nya lagens utformning, sannolikt endast skulle komma att användas mycket sällan och inom en inte alltför avlägsen framtid möjligen helt upphöra.⁸⁹ Resonemanget är i detta avseende särskilt intressant, eftersom utskottet inte längre synes försvara den offentliga avrättningen som ett principiellt viktigt inslag i straffsystemet. I stället framträder ett mer pragmatiskt synsätt, där offentligheten i huvudsak bibehölls därför att hela strafformen uppfattades vara på väg att successivt försvinna. Utlåtandet visar därmed att den offentliga avrättningens plats inom straffsystemet vid denna tid inte längre framstod som självklar. Tvärtom framträder tydligt hur frågan om offentlighetens legitimitet blivit föremål för växande tvekan och oenighet. Utskottet synes därmed i viss mån ha undvikit att ta ställning till offentlighetens legitimitet och verkan som sådan. I stället motiverades slutsatsen främst med hänvisning till de beslut som redan fattats av stånden och till föreställningen att dödsstraffet ändå skulle få en alltmer begränsad betydelse.

Likt lagutskottets tidigare betänkande gav även utskottets utlåtande N:o 55 upphov till reservationer rörande frågan om dödsstraffets offentliga verkställighet. Bland dessa återfanns en reservation av Herr Henschen, som riktade kritik mot att utskottet hade motiverat sitt ställningstagande alltför formellt och återhållsamt. Henschen menade att utskottets motivering var otillräcklig, eftersom den huvudsakligen hänvisade till att dödsstraffet framöver sannolikt endast skulle komma att verkställas mycket sällan. Enligt honom borde utskottet i stället tydligare ha redovisat de principiella och sakliga skäl som talade för att offentligheten borde bibehållas. Till stöd för detta framhöll Henschen först att den offentliga verkställigheten vilade på en gammal och lagfäst ordning, som enligt honom inte borde överges utan tungt vägande skäl. Därutöver menade han att offentligheten fyllde en viktig rättssäkerhetsfunktion genom att allmänheten gavs möjlighet att övervaka att avrättningen verkställdes i laga ordning och utan onödigt lidande för den dömda. Henschen uttryckte också farhågor inför att slutna avrättningar skulle kunna ge upphov till misstankar och ryktesspridning bland allmänheten. Samtidigt försvarades offentligheten också utifrån dess moraliska och symboliska funktion. Henschen framhöll att den dömda genom den offentliga avrättningen gavs möjlighet att offentligt försona sig med samhället och ta avsked av detsamma. Den offentliga verkställigheten ansågs även, enligt Henschen, kunna framkalla en "helsosam känsla af skräck" och därigenom verka som en allvarlig påminnelse om brottslighetens följder och statens rätt att upprätthålla lag och ordning. Slutligen hänvisade Henschen även till den allmänna

⁸⁹ Lagutskottets Utlåtande N:o 55, *Utlåtande, i anledning af gjorda anmärkningar samt Riks-Ståndens skiljaktiga beslut vid förehafvande af Utskottets Betänkande N:o 35, innefattande yttrande öfver dels Kongl. Maj:ts Proposition med förslag till ny Strafflag, dels ock enskilda motioner rörande brottmåls-lagstiftningen*, (1863), s. 3.

opinionen, som enligt honom ännu inte syntes vara benägen att överge den äldre ordningen.⁹⁰

Reservationen är intressant eftersom Henschen inte enbart försvarade offentligheten med hänvisning till dess avskräckande verkan. I stället tillmätte han även offentlighetens ytterligare funktioner stor betydelse, särskilt sådana som rörde allmänhetens relation till statens maktutövning. Offentligheten framställdes som en rättssäkerhetsgaranti, eftersom folket genom sin närvaro kunde kontrollera avrättningens ordning och riktighet. I en tid då insynen i myndighetsutövningen kanske var mer begränsad än idag kunde denna offentlighet därmed uppfattas som ett sätt att motverka misstankar om maktmissbruk, hemlighållande eller otillbörlig behandling. Henschen betonade att ett avskaffande av offentligheten kunde ge upphov till misstankar och ryktes-spridning bland folket. Detta visar att frågan även kopplades till folkets förtroende för staten och statens utövning av den yttersta straffmakten. Om avrättningen skedde utan offentlig insyn riskerade verkställigheten att framstå som dold och därigenom väcka tvivel om dess laglighet och rättmätighet. Samtidigt försvarades offentligheten även genom dess moraliska och symboliska verkan då den skulle ge upphov till avskräckning, eftertanke och en korrekt insikt om lagens makt. Reservationen visar därmed hur offentligheten fortfarande kunde förstås som bärare av flera olika centrala funktioner.

Trots de tydliga reservationerna och de skiljaktiga uppfattningar som framkom under riksdagsbehandlingen antogs strafflagen den 16 februari 1864 utan att avrättningens offentliga verkställighet avskaffandes. Dödsstraffet skulle därmed alltså verkställas offentligen genom halshuggning, men inom ramen för en mer återhållsam och reglerad ordning än tidigare.⁹¹

5.4 Reformdebatten 1867–1868

Efter antagandet av 1864 års strafflag fortsatte frågan om dödsstraffets legitimitet och plats inom det svenska straffsystemet att vara omstridd. Under de följande åren väcktes ett flertal förslag om dödsstraffets avskaffande, samtidigt som allt fler började ifrågasätta såväl straffets berättigande som dess praktiska funktion. Mot denna bakgrund framlade lagutskottet i mars 1867 sitt utlåtande N:o 53 med anledning av väckt motion om dödsstraffets avskaffande. I utlåtandet framhöll utskottet att frågan redan tidigare varit föremål för ingående prövning, särskilt i samband med tillkomsten av 1864 års strafflag. Utskottet menade därför att någon ny fullständig utredning av frågan inte ansågs nödvändig. Utskottet framhöll vidare att dödsstraffet enligt den nya ordningen inte längre utgjorde en absolut påföljd för något brott, utan endast kvarstod som alternativ till straffarbete på livstid. Utskottet konstaterade att detta också medfört att dödsstraffet kommit att tillämpas mycket sällan och

⁹⁰ Ibid., s. 24–25.

⁹¹ SFS 1864:11, den 16 februari 1864, 2 kap. 2 §.

att endast en person blivit avrättad sedan lagen trätt i kraft. Utskottet uttalade dessutom uppfattningen att dödsstraffet sannolikt inom en inte alltför avlägsen framtid de facto skulle komma att upphöra, i den mening att den allmänna opinionen inte längre skulle kräva dess tillämpning. Trots detta ansåg utskottet inte att tiden ännu var mogen för att helt avskaffa dödsstraffet ur lagstiftningen. Som skäl anfördes främst att alltför kort tid förflutit sedan den stora strafflagsreformen och att ytterligare erfarenhet därför borde avvaktas innan dödsstraffet slutligen helt togs bort ur lagen. Utskottet tillstyrkte därför inte motionen.⁹²

Det särskilt anmärkningsvärda i utlåtande N:o 53 är inte endast utskottets slutsats, utan hur den motiverades. Utskottet försvarade inte dödsstraffet genom att tydligt ange vilka funktioner straffet alltjämt ansågs fylla. I stället hänvisades främst till att frågan nyligen prövats och att ytterligare erfarenhet av verkningarna från 1864 års strafflag borde inväntas. Detta skapar en viss spänning i argumentationen. Vid behandlingen av 1864 års strafflag hade dödsstraffets bibehållande motiverats med att den allmänna rättskänslan ännu inte ansågs kunna tillfredsställas om straffet helt avskaffades för de grövsta brotten. I det nu aktuella utlåtandet medgav utskottet däremot att dödsstraffet i praktiken nästan inte längre användes och att den allmänna opinionen allt mindre syntes kräva dess tillämpning. Det som tidigare hade anförts som skäl för att behålla straffet framstod därmed som försvagat, men utan att utskottet drog slutsatsen att dödsstraffet därför borde avskaffas. I stället kom hänvisningen till den tidigare prövningen att fungera som ett skäl för fortsatt avvaktan och utskottet synes således ha intagit en försiktig mellanposition. Spänningen förstärks av att utskottet samtidigt hänvisade till att alltför kort tid hade förflutit för att 1864 års strafflags verkningar skulle kunna bedömas fullt ut. Trots detta pekade utskottet själv på vissa verkningar av den nya ordningen, nämligen att dödsstraffet kommit att användas mycket sällan samt att opinionen i allt mindre grad syntes kräva dess tillämpning. Det framstår därför som att bristen på erfarenhet åberopades selektivt. Erfarenheten ansågs otillräcklig för att motivera ett avskaffande, men tillräcklig för att konstatera att dödsstraffet redan höll på att förlora sin praktiska betydelse. Samtidigt bör utskottets försiktighet inte nödvändigtvis förstås som helt ogrundad. Det kunde i och för sig finnas skäl att invänta en tydligare bild av hur den nya strafflagen verkade i praktiken. Det anmärkningsvärda är snarare att utskottet inte närmare angav vilka verkningar som ansågs otillräckligt belysta eller vilken typ av erfarenhet som krävdes för att frågan skulle kunna avgöras. Därmed blev hänvisningen till bristande erfarenhet svårbedömd.

I en reservation till utskottets utlåtande motsatte sig Herr Bovin att dödsstraffet alltjämt skulle kvarstå i den svenska strafflagen. Han framhöll att även om meningarna kunde vara delade beträffande dödsstraffets rättsliga grund, borde man kunna vara överens om att straffet endast kunde anses berättigat

⁹² Lagutskottets Utlåtande N:o 53, *Lag-Utskottets Utlåtande, i anledning af väckt förslag om dödsstraffets afskaffande*, (1867), s. 1–2.

så länge det oundgängligen påkallades för samhällets trygghet. Enligt Bovin hade emellertid erfarenheten efter 1864 års strafflags införande visat att det allmänna rättsmedvetandet inte längre krävde dödsstraffets tillämpning. Han menade också att det saknades giltiga skäl att i den svenska strafflagen bibehålla vad han beskrev som det mest omtvistade och ”såsom straffart mest fördömliga bland alla straff”. Därutöver hänvisade Bovin till att flera andra civiliserade nationer redan avskaffat dödsstraffet och att Sverige därför inte borde stå tillbaka i denna utveckling. Mot denna bakgrund anhöll Bovin att riksdagen skulle besluta om dödsstraffets avskaffande och återförvisa ärendet till lagutskottet för utarbetande av de ändringar i strafflagen som därav skulle följa.⁹³ I reservationen instämde även ett flertal andra personer, vilket visar att Bovins ståndpunkt hade ett bredare stöd.⁹⁴ Bovins resonemang ligger nära ett nödvändighetsargument, där dödsstraffet endast kan rättfärdigas om det framstår som absolut påkallat för samhällsskyddet. Straffets legitimitet görs därmed beroende av om det verkligen fyller en funktion som inte kan uppnås genom mindre ingripande medel. Detta knyter an till preventiva och humanitära utgångspunkter, eftersom staten, om straffets syfte är att skydda samhället och förebygga brott, också måste kunna visa att just dödsstraffet är nödvändigt för att uppnå dessa ändamål. Om så inte är fallet riskerar straffet att framstå som oproportionerligt och svårt att förena med den humaniseringslinje som i övrigt delvis präglade 1800-talets straffrättsliga reformer.

Den 27 januari 1868 väckte Herr Adlersparre en motion om ändring av 2 kap. 2 § strafflagen, med innebörd att dödsstraffet inte längre skulle verkställas offentligt. Motionen tog sin utgångspunkt i att frågan om dödsstraffets avskaffande redan hade behandlats vid föregående riksdag och på nytt aktualiserats vid 1868 års riksdag. Adlersparre utgick från att dödsstraffet sannolikt ännu skulle bestå, men framhöll samtidigt att dess användning troligen skulle komma att inskränkas allt mer. Ett fullständigt avskaffande beskrevs som ett framsteg på civilisationens bana, men som ett steg vars rätta tidpunkt ännu var svår att fastställa. I avvaktan på ett sådant avskaffande menade Adlersparre att ett mindre steg borde tas, nämligen att upphöra med den offentliga verkställigheten. Han riktade särskilt kritik mot antagandet att offentliga avrättningar utgjorde ett gott och avskräckande exempel. Tvärtom menade han att offentlig verkställighet gjorde straffet till ett samtalsämne och ett åskådningsföremål. För den bildade väckte avrättningen enligt Adlersparre avsky, medan den för den obildade i stället verkade upprörande eller sensationsskapande snarare än moraliskt förbättrande. Särskilt problematiskt var enligt Adlersparre även att barn ofta följde med sina målsmän till sådana exekutioner. Mot denna bakgrund föreslog han att riksdagen skulle besluta om en ändring av strafflagen så att dödsstraffet inte längre fick verkställas

⁹³ Ibid., s. 3.

⁹⁴ Jfr. ibid., s. 3, där Herrar Bergman, Rosenberg, Grenander, Myrtin och Sven Erson instämde i reservationen.

offentligt.⁹⁵ Adlersparres resonemang framstår som mer försiktigt och pragmatiskt än de samtida kraven på ett fullständigt avskaffande av dödsstraffet. Han synes ha utgått från att frågan om dödsstraffets existens alltså var alltför omstridd för att omedelbart kunna avgöras, men menade samtidigt att detta inte borde hindra partiella reformer av själva verkställigheten. Resonemanget antyder därmed att offentligheten kring avrättningen började uppfattas som ett självständigt problem, vilket kunde och borde behandlas separat även om dödsstraffet som straffform ännu bestod.

5.5 Lagutskottets omprövning av dödsstraffet 1868

Frågan om dödsstraffets framtid aktualiserades på nytt genom lagutskottets utlåtande N:o 4 den 18 februari 1868, vilket kom att utgöra ett av periodens mest omfattande och utvecklade ställningstaganden i frågan. Utlåtandet avgavs i anledning av flera väckta motioner dels om dödsstraffets fullständiga avskaffande, dels om sådan förändring av 2 kap. 2 § strafflagen att dödsstraffet inte längre skulle verkställas offentligt. De väckta motionerna berörde därmed både dödsstraffets fortsatta plats som straffform och frågan om den offentliga avrättningens legitimitet och funktion. Inledningsvis redogjorde utskottet för de väckta motionerna och konstaterade att frågan redan under föregående riksdag varit föremål för omfattande och mycket splittrade överläggningar. Särskilt framhölls att Andra kammaren vid den tidigare behandlingen hade intagit en betydligt mer positiv hållning till dödsstraffets avskaffande än Första kammaren, samt att meningarna även inom lagutskottet varit starkt delade.⁹⁶

Därefter utvecklade utskottet, till skillnad från tidigare, en omfattande argumentation mot dödsstraffets fortsatta bibehållande. Resonemanget kom i hög grad att kretsa kring straffets ändamål och legitimitet. Utskottet utgick från att straffets främsta uppgift var att skydda samhällsordningen, upprätthålla rättssäkerheten och, så långt som möjligt, bidra till förbrytarens förbättring. Mot denna bakgrund framhölls att lagstiftaren inte borde använda strängare straffmedel än vad som var nödvändigt för att uppnå dessa ändamål. Enligt utskottet ansågs livstids straffarbete vara ett tillräckligt strängt straff även för de grövsta brotten. Om detta straff inte förmådde avhålla gärningspersonen från brottet, menade utskottet att det saknades anledning att anta att hotet om dödsstraff skulle ha större avskräckande verkan. Dödsstraffet ansågs alltså inte nödvändigt ur avskräckningssynpunkt. Utskottet framhöll dessutom att

⁹⁵ Motion i Första Kammaren N:o 69, *Af Herr Adlersparre, om sådan ändring af 2 Kap. 2 § Strafflagen, att dödsstraffet ej må offentligen verkställas*, (1868), s. 13–14.

⁹⁶ Lagutskottets Utlåtande N:o 4, *Utlåtande, i anledning af väckta förslag, dels om dödsstraffets afskaffande och dels om sådan ändring af 2 Kap. 2 § Strafflagen att detta straff ej finge offentligen verkställas*, (1868), s. 1–2.

dödsstraffet i praktiken redan fått en begränsad avskräckande verkan, särskilt då dess användning redan blivit osäker och sällsynt.⁹⁷

Utskottet utvecklade även förbättringstanken relativt långtgående. Fängelsestraffet framställdes inte endast som ett medel för att oskadliggöra förbrytaren, utan också som ett straff som fortfarande lämnade utrymme för ånger, moralisk förbättring och andlig omvändelse. Till skillnad från dödsstraffet berövade livstidsstraffet inte den dömda varje möjlighet till framtid eller förändring. Utskottet framhöll också att frihetsstraffet kunde anpassas efter omständigheterna och göras mer eller mindre svårt beroende på brottets karaktär och den dömdes förhållanden. Därutöver bemöttes invändningar om att livstidsfångar skulle kunna begå nya brott utan ytterligare straff. Utskottet betonade att detta även kunde ske för dödsdömda samt att det var samhällets uppgift att organisera fängelsesystemet på ett sådant sätt att detta förhindrades. Även frågan om psykiskt sjuka förbrytare behandlades, där utskottet framhöll att samhällets skydd mot sådana personer borde ske genom inspärning snarare än genom dödande.⁹⁸

Vidare betonade utskottet att dödsstraffet definitivt berövade den dömda den beredelse- och omvändelsestid som annars kunde möjliggöra moralisk förbättring och andlig räddning. Särskild vikt lades också vid risken för oåterkalleliga rättsövergrepp. Även om ett felaktigt frihetsstraff inte fullt kunde repareras, fanns åtminstone viss möjlighet till upprättelse i efterhand, något som var omöjligt efter en avrättning. Utskottet hänvisade dessutom till att tidigare begränsningar av dödsstraffets användning inte hade lett till ökad brottslighet och menade att det svenska samhället nu nått en sådan grad av upplysning, bildning och humanitet att dödsstraffet kunde avskaffas utan fara för samhällsordningens bestånd. Samtidigt hänvisades till utvecklingen i andra länder, där dödsstraffet antingen redan avskaffats eller successivt kommit att användas i allt mindre omfattning.⁹⁹

Utskottet stannade inte vid en allmän kritik av dödsstraffet, utan menade att straffet nu både kunde och borde avskaffas ur den allmänna strafflagen. Samtidigt framhölls att ett sådant avskaffande krävde omfattande följdändringar, eftersom de brott för vilka dödsstraff fortfarande kunde följa behövde förses med nya straffsatser och inordnas i straffsystemet på nytt. Detta ansågs vara ett så omfattande lagstiftningsarbete att utskottet inte självt borde utarbeta ett fullständigt förslag. I stället anslöt sig utskottet till den väg som Herr Hasselrot föreslagit, nämligen att riksdagen skulle anhänga hos Kungl. Maj:t om ett förslag till de ändringar i strafflagen som krävdes för att dödsstraffet skulle kunna avskaffas. Adlersparres mer begränsade motion om att avskaffa den offentliga verkställigheten behandlades inte självständigt i sak. Utskottet uttalade i stället att motionen, under förutsättning att utskottets huvudlinje om

⁹⁷ Ibid., s. 2–3.

⁹⁸ Ibid., s. 3–4.

⁹⁹ Ibid., s. 5–6.

dödsstraffets avskaffande vann riksdagens bifall, inte borde föranleda någon särskild åtgärd. Frågan om den offentliga verkställigheten kom därmed att underordnas den större frågan om dödsstraffets fortsatta existens inom straffsystemet.¹⁰⁰

Lagutskottets utlåtande framstår i flera avseenden som ett tydligt skifte i förhållande till utskottets tidigare resonemang kring dödsstraffet. Medan utskottet vid behandling av 1864 års strafflag i huvudsak hade intagit en mer försiktig och avvaktande hållning, utvecklade utskottet nu en betydligt mer principiell och straffteoretiskt orienterad kritik mot själva straffformen. Särskilt framträdande är det tydliga nödvändighetskrav som genomsyrade utlåtandet. Utskottet utgick från att dödsstraffet endast kunde rättfärdigas om det var absolut nödvändigt för samhällsordningens upprätthållande. Resonemanget ligger nära humanitetstankar, där användningen av statens straffmakt i allt större utsträckning ansågs behöva begränsas till vad som faktiskt krävdes för att skydda samhället. Därmed framträder också en mer restriktiv syn på statens rätt att använda de mest ingripande straffformerna. Intressant är också utskottets resonemang kring dödsstraffets avskräckande funktion. Utskottet menade att om hotet om livstids straffarbete inte förmådde hindra gärningspersonen från att begå brott, ansågs det osannolikt att hotet om döden skulle göra det. Resonemanget innebar i praktiken att utskottet ifrågasatte om skillnaden mellan livstids straffarbete och dödsstraff verkligen hade någon avgörande betydelse. Samtidigt framhöll utskottet att dödsstraffets restriktiva användning redan försvagade dess avskräckande verkan i praktiken. Därigenom syntes utskottet antyda att straffets preventiva funktion inte endast var beroende av dess existens, utan även av dess aktiva tillämpning.

Utlåtandet visar vidare hur förbättringstanken och individualpreventiva resonemang fått en betydligt starkare ställning. Straffets legitimitet synes därmed i större utsträckning börja knytas till dess förmåga att påverka och hantera den dömda individen, snarare än till dess symboliska eller bestraffande karaktär. Även synen på fängelset framträder i detta avseende som påfallande positiv. Fängelsestraffet beskrevs inte endast som ett sätt att oskadliggöra förbrytaren, utan också som ett flexibelt och anpassningsbart straffmedel. I detta sammanhang är det även anmärkningsvärt att utskottet uttryckligen framhöll att det var samhällets ansvar att organisera fängelsesystemet på ett sådant sätt att livstidsfångar inte kunde fortsätta begå brott. Resonemanget antyder en ökad förväntning på ansvarstagande från statens sida, där samhällsskyddet inte längre främst skulle säkerställas genom eliminering av förbrytaren utan genom kontroll och övervakning. Samtidigt framträder här ett tydligt inkapaciteringsperspektiv, där inspärning snarare än dödande framställdes som det legitima sättet att skydda samhället mot farliga individer. Även resonemangen kring risken för oåterkalleliga misstag är relevanta. Utskottet synes här erkänna och uppmärksamma möjligheten att staten kunde begå allvarliga fel i

¹⁰⁰ Ibid., s. 6.

rättskipningen. Detta tyder samtidigt på en syn på relationen mellan staten och den enskilde, där staten i större utsträckning ansågs bära ansvar för konsekvenserna av sina misstag. Utskottets hänvisningar till Sveriges ökade grad av upplysning, bildning och humanitet är också talande för hur frågan placerades i ett bredare civilisatoriskt utvecklingsnarrativ. Dödsstraffets avskaffande framställdes inte enbart som en juridisk reform, utan också som ett uttryck för samhällelig och moralisk utveckling. Resonemanget visar hur dödsstraffet uppfattades som oförenligt med den moderna och upplysta stat som Sverige ansågs vara. Slutligen är det anmärkningsvärt att Adlersparres motion om att avskaffa den offentliga verkställigheten inte behandlades självständigt. Utskottet synes ha betraktat frågan om offentligheten som underordnad frågan om dödsstraffets fortsatta existens. Detta är särskilt intressant eftersom det innebar att offentlighetens funktion och legitimitet aldrig prövades, trots att frågan tidigare varit föremål för diskussioner och reservationer. Samtidigt kan detta synsätt ifrågasättas, eftersom utskottet rimligen måste ha varit medvetet om att ett fullständigt avskaffande av dödsstraffet inte var säkert att vinna riksdagens bifall. Även om offentlighetsfrågan skulle bli irrelevant vid ett avskaffande, fanns det därför troligen fortfarande skäl att behandla den som en självständig fråga inom ramen för den då gällande ordningen.

Utskottets utlåtande gav upphov till ett flertal reservationer. Särskilt framträdande var den reservation som lämnades av Greve Sparre. Sparre framhöll att han visserligen hyste förståelse för de humana strävanden som låg bakom kraven på dödsstraffets avskaffande och beskrev dödsstraffet som ett ”särledes fasaväckande straff”. Samtidigt ansåg han att tiden ännu inte var mogen för ett fullständigt avskaffande. Enligt Sparre var frågan alltför vetenskapligt och politiskt omstridd och erfarenheterna från andra länder visade inte entydigt att dödsstraffet kunde avskaffas utan risk. Han menade dessutom att senare tiders grova brottlighet snarare tydde på att samhället ännu inte nått en sådan sedlig utvecklingsnivå att straffet kunde avskaffas. Sparre framhöll vidare att dödsstraffets berättigande ytterst sammanföll med dess nödvändighet. Om samhällsskyddet krävde det hade staten enligt honom rätt att använda straffet. Dödsstraffet borde därför visserligen användas ytterst sällan och dess tillämpning så långt som möjligt inskränkas, men ändå kvarstå som en sista utväg mot särskilt farliga förbrytare. Han betonade särskilt dödsstraffets avskräckande funktion och menade att vissa brottslingar, särskilt sådana som handlade efter kall beräkning, kunde påverkas av fruktan för dödsstraffet på ett sätt som livstidsfängelse inte förmådde. Samtidigt intog Sparre en i viss mån försiktig hållning. Han framhöll att utvecklingen i Sverige redan gått i en betydligt mildare riktning genom reformerna under 1800-talet och genom 1864 års strafflag, där dödsstraffet inte längre utgjorde ett absolut straff utan endast kvarstod som alternativ för ett begränsat antal särskilt grova brott. Samtidigt framhöll Sparre att målet på sikt borde vara att göra dödsstraffet obehövligt. Detta skulle enligt honom ske genom att råheten utrotades, upplysningen spreds, moralen höjdes och sådana sedliga och trygga samhällsförhållanden skapades som på längre sikt kunde bära ett avskaffande. Fram till

dess ansåg han dock att dödsstraffet måste betraktas som ett nödvändigt skydd mot våldet och att motionerna därför inte borde föranleda någon åtgärd.¹⁰¹ Sparres reservation visar att motståndet mot dödsstraffets avskaffande inte nödvändigtvis byggde på ett principiellt försvar av straffet som sådant, utan i hög grad på försiktighet, osäkerhet och föreställningar om kvarstående risker. Resonemanget utgick från samma nödvändighetsprincip som utskottets resonemang, men utmynnade i motsatt slutsats. Medan utskottet ansåg att dödsstraffet inte längre var nödvändigt, menade Sparre att det ännu kunde vara påkallat som yttersta skydd för samhällsordningen och därför alltjämt kunde rättfärdigas.

En annan reservationslinje presenterades av A. Faxé, vars invändningar i hög grad tog sikte på lagstiftningsförfarandet. Faxé motsatte sig inte nödvändigtvis tanken att dödsstraffet i framtiden skulle kunna avskaffas, men ansåg att utskottets tillvägagångssätt var formellt och konstitutionellt tveksamt. Enligt honom kunde riksdagen inte fatta ett allmänt principbeslut om dödsstraffets avskaffande utan att samtidigt ha ett fullständigt och färdigt lagförslag att ta ställning till. Lagstiftning behövde enligt Faxé ske genom konkreta och färdigutformade lagbestämmelser, inte genom allmänna principförklaringar som senare skulle fyllas ut. Samtidigt utvecklade Faxé även vissa materiella invändningar mot utskottets linje. Han framhöll att statens rätt att använda dödsstraff i princip inte kunde ifrågasättas om samhällsskyddet krävde det och uttryckte skepsis mot vad han uppfattade som alltför långtgående hänvisningar till humanitet och förbättringsteorier. Enligt Faxé var dödsstraffets huvudsakliga funktion dess avskräckande verkan och han menade likt Sparre att inget annat straff hade samma förmåga att avhålla från särskilt grova brott. Faxé framhöll att detta kunde ha betydelse framför allt vid brott som begicks efter ”med kallt blod uppgjorda beräkningar”, där fruktan för dödsstraffet enligt honom kunde avhålla från brottet på ett sätt som andra straff inte förmodade. Faxé framställde dödsstraffet som ett yttersta medel för samhällsskydd. Han beskrev det som ”samhällets nödvärn” och menade att det fick användas så länge den allmänna och enskilda säkerheten krävde det. Samtidigt var han skeptisk till att humanitets- och förbättringstankar ensamma kunde motivera ett avskaffande, särskilt när vissa brott fortfarande präglades av grov råhet. Därför ansåg han att dödsstraffet visserligen borde användas restriktivt, men ännu inte kunde avskaffas utan risk.¹⁰² Faxés reservation är särskilt intressant eftersom den inte enbart riktade sig mot dödsstraffets avskaffande i sak, utan även mot det sätt på vilket man ville genomföra reformen. Resonemanget visar hur frågan inte endast uppfattades som straffteoretisk och moralisk, utan också som en konstitutionell och lagteknisk fråga där lagstiftningsordningen ansågs vara betydelsefull. Vidare anförde Faxé, likt Sparre, att dödsstraffet alltjämt hade en starkare avskräckande effekt än livstids straffarbete. Detta är i sig anmärkningsvärt, eftersom samma fråga även hos lagutskottet behandlades genom antaganden snarare än säkra belägg.

¹⁰¹ Ibid., s. 7–12.

¹⁰² Ibid., s. 12–16.

Resonemangen från både reservationerna och utskottet byggde således på föreställningar om hur en potentiell gärningsperson skulle väga olika straffhot mot varandra. Detta trots att just de grövsta brotten kunde antas begås under omständigheter där en sådan rationell kalkyl måste anses vara osäker.

Trots lagutskottets långtgående ställningstagande för dödsstraffets avskaffande vann förslaget inte riksdagens bifall. Vid omröstningen i Andra kammaren avlogs utskottets hemställan med 100 röster mot 69.¹⁰³ Detta är särskilt anmärkningsvärt eftersom Andra kammaren vid föregående riksdag hade ställt sig positivt till dödsstraffets avskaffande och således röstat för straffets borttagande med 103 röster mot 53.¹⁰⁴

5.6 1877 års reform och avskaffande av avrättningars offentliga verkställighet

Eftersom förslagen om dödsstraffets fullständiga avskaffande inte vann riksdagens bifall kom frågan om den offentliga verkställigheten att få en alltmer självständig betydelse under 1870-talet. Det stod nu tydligare att även om tiden ännu inte ansågs mogen för att helt avskaffa dödsstraffet, kunde förändringar fortfarande genomföras beträffande dess verkställighet. Frågan om den offentliga verkställigheten började därmed i allt större utsträckning att behandlas som ett självständigt problem inom ramen för den bestående ordningen, och under år 1877 väcktes ett flertal motioner beträffande denna fråga.

Den 22 januari inkom Herr L. Torpadie med en motion om ändring av 2 kap. 2 § strafflagen innebärande att dödsstraffet inte längre skulle verkställas offentligt. Torpadie framhöll att dödsstraffet, som redan i sig utgjorde en ”sorglig nödvändighet”, blev än mer fasansfullt genom den offentlighet som omgav dess verkställighet. Enligt Torpadie förvärrades den dödsdömdes plåga genom åsynen av de stora folkmassorna som samlades vid avrättningarna för att bevittna dennes lidande. Därtill framhöll han att närvaron hos flertalet åskådare snarare syntes bottna i nyfikenhet än i något moraliskt eller rättsligt intresse. Han menade dessutom att senare avrättningar fortfarande hade omgivits av vad han beskrev som vidskepliga och ohyggliga inslag. Torpadie riktade även kritik mot den ordning enligt vilken hemmansinnehavare kunde tvingas att delta vid avrättningar genom den så kallade spetsgården. Mot denna bakgrund föreslog han att dödsstraffets verkställighet fortsättningsvis skulle förläggas till fängelsegården och därmed upphöra att ske offentligt.¹⁰⁵ Motionen visar hur kritiken mot den offentliga avrättningen tydligt formulerades i humanitära termer. Det handlade dels om de dödsdömda, som inte

¹⁰³ Andra Kammarens Protokoll, den 29 februari 1868, § 5, s. 416.

¹⁰⁴ Lagutskottets Utlåtande N:o 4, (1868), s. 2.

¹⁰⁵ Motion i Andra Kammaren N:o 6, *Af Herr L. Torpadie: Om ändring af 2 Kap. 2 § strafflagen*, (1877), s. 3.

borde utsättas för ytterligare lidande genom offentligheten, dels om personer som tvingades delta eller bevittna verkställigheten. Samtidigt framträder publiken som ett problem i sig där offentligheten kom att förknippas med nyfikenhet, osunda reaktioner och bristande moralisk verkan.

Samma dag inkom även Herr I. Asklöf med en motion om ändring av 2 kap. 2 § strafflagen, genom vilken han föreslog att dödsstraffet skulle verkställas på fängelsegård och endast i närvaro av ett fåtal vittnen. Asklöf framhöll inledningsvis att dödsstraffets fortsatta existens visserligen var beklaglig, men att dess avskaffande ännu fick betraktas som en fråga för framtiden. Han anslöt sig samtidigt till uppfattningen att ett mindre steg redan nu kunde tas genom att avskaffa offentligheten vid dödsstraffets verkställighet. Asklöf menade att offentliga avrättningar möjligen tidigare hade kunnat försvaras genom sin avskräckande funktion och genom att utgöra ”androm en varning”, men att denna verkan inte längre kunde anses kvarstå. I stället framställdes avrättningarna som ett slags offentligt skådespel eller ”frispel för lättingar”, där åskådarna snarare riskerade att fördärvas än moraliskt påverkas.¹⁰⁶ Därmed framträdde åter föreställningen att offentligheten inte längre fyllde någon legitim samhällelig funktion, utan tvärtom kunde verka socialt och moraliskt skadligt.

Den 23 januari 1877 inkom även Herr Severin Löwenhielm med en motion om ändring av 2 kap. 2 § strafflagen, innebärande att dödsstraff inte längre skulle verkställas offentligt utan inom fängelser. Liksom flera tidigare motionärer framhöll Löwenhielm att tiden ännu inte syntes mogen för dödsstraffets fullständiga avskaffande, eftersom åsikterna alltjämt var starkt delade. Han menade dock att frågan om den offentliga verkställigheten utgjorde en särskild och mer begränsad fråga som borde kunna prövas självständigt. Löwenhielm riktade därefter kritik mot de två huvudsakliga argument som traditionellt anförts till försvar för offentliga avrättningar. För det första avvisade han tanken att offentligheten var nödvändig för att allmänheten skulle kunna förvissa sig om att straffet verkligen verkställts. Enligt honom kunde detta säkerställas genom att avrättningen skedde i närvaro av vissa särskilt utsedda personer, såsom fängelseföreståndare, präster och andra förordnade tjänstemän. För det andra ifrågasatte han föreställningen att offentliga avrättningar hade en starkare avskräckande verkan än avrättningar inom fängelser. Löwenhielm medgav visserligen att själva vetskapen om att dödsstraff existerade i lagen kunde ha en avskräckande effekt, men menade att själva åskådandet av avrättningen inte nödvändigtvis förstärkte denna verkan. Tvärtom framhöll han att den folkmassa som samlades vid avrättningar ofta drevs av ”rå nyfikenhet” snarare än av allvar eller moralisk eftertanke. Därigenom riskerade uppmärksamheten att förskjutas från brottet till den dödsdömdes som person. Särskilt framhöll Löwenhielm att den dödsdömdes uppträdande i sista stund, exempelvis om denne bedyrade sin oskuld, kunde väcka sympatier hos

¹⁰⁶ Motion i Andra Kammaren N:o 13, *Af Herr I. Asklöf: Om ändring ad 2 kap. 2 § Strafflagen*, (1877), s. 5–6.

publiken och ge upphov till föreställningen att en oskyldig person lidit döden. En sådan utveckling ansågs inte stärka respekten för lagen, utan närmast riskera att undergräva dess auktoritet. Löwenhielm menade vidare att verkställighet inom fängelser, utan större publik och utan detaljerad pressbevakning, bättre riktade uppmärksamheten mot själva brottet och samtidigt motverkade att den avrättade framställdes som en martyrgestalt. Därutöver riktade Löwenhielm kritik, likt Torpadie, mot den dåvarande regleringen att hemmansinnehavare kunde tvingas att delta i upprätthållandet av ordningen vid offentliga avrättningar. Han framhöll att detta innebar att personer som inte bara tvivlade på dödsstraffets nödvändighet utan även ansåg det moraliskt orättfärdigt kunde tvingas att medverka vid dess verkställighet. Mot denna bakgrund föreslog Löwenhielm att dödsstraffet skulle verkställas inom fängelser i närvaro av vissa särskilt angivna tjänstemän och förordnade personer.¹⁰⁷ Motionen är särskilt intressant eftersom Löwenhielm inte endast ifrågasatte den offentliga avrättningens humanitära och moraliska konsekvenser, utan också dess funktion för statens auktoritet och rättsordningens legitimitet. Offentligheten framställdes inte som ett medel för att stärka respekten för lagen, utan snarare som något som riskerade att väcka sympatier för den dödsdömde och därigenom undergräva förtroendet för rättskipningen. I detta ligger ett tydligt konsekvensetiskt synsätt där offentligheten endast kunde försvaras om den faktiskt fyllde en legitim funktion. När den i stället ansågs motverka sitt syfte förlorade den också sin straffrättsliga legitimitet.

I en fjärde motion, väckt den 24 januari 1877, anslöt sig Herr A. W. Westerdal till Torpadies krav på att offentligheten vid dödsstraffets verkställighet skulle avskaffas. Westerdal gick emellertid längre än så, eftersom han även föreslog en ändring av själva avrättningsmetoden. Enligt honom fanns det något djupt motbjudande i att en människa genom handbila skulle hugga huvudet av en annan, även när handlingen skedde som uttryck för statens straffmakt. Han framhöll också att skarprättaren inte sällan behövde bedöva sina känslor med rusdryck och att det förekommit fall där flera hugg krävts innan huvudet skilts från kroppen. I sådana fall tillfogades den dödsdömde enligt Westerdal ett ytterligare lidande som han inte var dömd till och därför borde befrias från. Mot denna bakgrund föreslog han att dödsstraff, så länge det kvarstod i lagen, skulle verkställas genom halshuggning med fallbila inom fängelsets område.¹⁰⁸ Motionen visar en generellt ökad kritik mot verkställighetens konkreta utformning samt en ökad insikt om dess konsekvenser. Verkställigheten kom därmed att granskas ur ett tydligt humanitärt perspektiv, där hänsyn togs både till den dödsdömde och till de personer som omgav och deltog i avrättningen. Resonemanget antyder också en förändrad syn på statens ansvar, där

¹⁰⁷ Motion i Andra Kammaren N:o 12, *Af Herr Severin Löwenhielm: Angående ändring af 2 kap. 2 § Strafflagen*, (1877), s. 3–5.

¹⁰⁸ Motion i Andra Kammaren N:o 25, *Af Herr A. W. Westerdal: Om ändring af 2 kap. 2 § strafflagen*, (1877), s. 18–19.

även det lidande som uppstod genom själva verkställighetsformen började uppfattas som något som borde begränsas och kontrolleras.

Med anledning av de väckta motionerna lämnade lagutskottet utlåtande N:o 8 den 13 februari 1877. Inledningsvis behandlade utskottet Westerdals förslag om att dödsstraff skulle verkställas med fallbila i stället för handbila. Utskottet medgav här att flera skäl talade för en sådan förändring. Verkställigheten ansågs kunna genomföras både säkrare och snabbare genom användandet av en maskin än genom beroendet av skarprättarens skicklighet, kraft och sinnesnärvaro. Utskottet belyste även svårigheten att finna personer villiga att åta sig uppdraget som skarprättare. Trots detta ansåg utskottet att frågan inte borde regleras i själva strafflagen, eftersom gällande lagstiftning inte hindrade att fallbila infördes administrativt genom beslut av Kungl. Maj:t. Westerdals motion tillstyrkes därför inte i denna del.¹⁰⁹ Beträffande frågan om offentligheten anslöt sig utskottet däremot till motionärernas uppfattning att dödsstraffets verkställighet under den offentlighet som hittills varit vanlig inte längre kunde anses lämplig eller behövlig. Utskottet identifierade här två huvudsakliga syften bakom den offentliga avrättningen. Det första var dess avskräckande funktion och det andra behovet av att säkerställa allmänhetens förtroende för att straffet verkligen verkställdes på lagligt och korrekt sätt. Vad gällde avskräckningen framhöll utskottet att det snarare var själva straffhotet och vissheten om att straffet verkställdes än åskådandet av avrättningen som kunde verka avhållande från brott. Offentligheten ansågs därmed inte längre nödvändig för straffets allmänpreventiva funktion. Inte heller argumentet om kontroll och insyn ansågs kräva offentliga avrättningar. Enligt utskottet kunde allmänhetens krav på visshet tillgodoses genom att avrättningen verkställdes inom fängelset i närvaro av särskilt utsedda tjänstemän och ett begränsat antal närvarande personer.¹¹⁰

Lagutskottet övergick därefter till att utveckla sina egna skäl för reformen. Liksom Torpadie framhöll utskottet att den dödsdömdes lidande måste förvärras genom åsynen av den stora folkmassa som vanligen samlades vid avrättningar. Samtidigt riktades kritik mot den publik som närvarade vid verkställigheten. Utskottet beskrev den råa nyfikenheten som ansågs driva flertalet åskådare och framhöll att människor kunde förvildas och förhårdas genom åsynen av ett sådant "blodigt skådespel". Därutöver hänvisades till den "ohyggliga vidskepelse" som enligt utskottet fortfarande förekommit även vid senare tids avrättningar. Slutligen framhölls att flera andra europeiska stater redan frångått den offentliga verkställigheten av dödsstraff och i stället övergått till verkställighet inom fängelserna. Mot denna bakgrund tillstyrkte utskottet en ändring av 2 kap. 2 § strafflagen innebärande att dödsstraffet fortsättningsvis skulle verkställas på fängelsegård genom halshuggning i närvaro

¹⁰⁹ Lagutskottets Utlåtande N:o 8, *Utlåtande, i anledning af väckta motioner om ändring af 2 kap 2 § Strafflagen*, (1877), s. 1–2.

¹¹⁰ *Ibid.*, s. 2–3.

av vissa särskilt angivna tjänstemän och ett begränsat antal övriga personer.¹¹¹ Utlåtandet visar att lagutskottet accepterade den kritik som tidigare framförts av motionärerna och uttryckligen tog avstånd från den traditionella föreställningen att själva åskådandet av avrättningen hade en avgörande avskräckande funktion. Därmed framträder en tydlig förskjutning från äldre allmänpreventiva och offentligt pedagogiska föreställningar om straffets verkan. Vidare visar utlåtandet att trots att offentlig kontroll och insyn ansågs viktigt, framstod den breda folkliga offentligheten inte längre som nödvändig för att upprätthålla detta förtroende.

Mot utlåtandet anfördes även två reservationer. Den första avgavs av Herr Lindgren, som visserligen förklarade sig kunna stödja en ordning av det slag utskottet föreslagit om frågan hade uppkommit i samband med utarbetandet av en helt ny strafflag. Eftersom den gällande strafflagen dock endast varit i kraft under en relativt kort tid och dödsstraffet dessutom verkställdes mycket sällan, ansåg han inte att tiden ännu var mogen för att ändra bestämmelserna om dess verkställighet. Lindgren framhöll dessutom att en sådan reform riskerade att stärka påtryckningarna för dödsstraffets fullständiga avskaffande. Samtidigt antydde han att reformen också kunde uppfattas som ett försök att ge dödsstraffet en mer varaktig plats i lagen genom att göra dess verkställighet mindre anstötlig. Enligt honom var det därför bättre att behålla den gällande ordningen, även om andra lösningar möjligen kunde framstå som lämpligare. Den andra reservationen avgavs av Herr Magnus Jonsson och var av betydligt mer begränsad karaktär. Jonsson riktade inte någon invändning mot utskottets huvudlinje utan föreslog endast en förändring beträffande vilka personer som skulle få utse de vittnen som ägde rätt att bevittna avrättningen.¹¹² Reservationerna visar att motståndet mot reformen inte nödvändigtvis riktades mot själva kritiken av offentligheten som sådan, utan snarare mot tidpunkten och reformens möjliga konsekvenser. Särskilt Lindgrens reservation är intressant eftersom resonemanget präglas av en viss spänning. Å ena sidan antyder han en oro för att avskaffandet av den offentliga verkställigheten skulle komma att uppfattas som ett första steg mot dödsstraffets fullständiga avskaffande. Å andra sidan antyder han att reformen också kunde uppfattas som ett försök att ge dödsstraffet en mer varaktig plats i lagen genom att mildra dess yttre form. Resonemanget belyser därmed en föreställning om att frågan om den offentliga verkställigheten och frågan om dödsstraffets fortsatta existens fortfarande ansågs vara sammanlänkade.

Vid Första kammarens behandling av Lagutskottets utlåtande N:o 8 den 19 februari 1877 utvecklades en relativt omfattande debatt kring frågan om den offentliga verkställigheten av dödsstraffet. Flera talare anslöt sig till utskottets uppfattning att den traditionella offentligheten inte borde bibehållas, men meningarna var samtidigt delade. Greve Horn och Greve Mörner riktade främst kritik mot utlåtandets närmare utformning och lagtekniska detaljer snarare än

¹¹¹ Ibid., s. 3.

¹¹² Ibid., s. 4.

mot själva avskaffandet av den offentliga verkställigheten. Invändningarna rörde bland annat vilka personer som skulle närvara vid avrättningen, hur dessa frågor borde regleras samt att vissa väsentliga bestämmelser utelämnats ur förslaget. Båda yrkade därför på återremiss.¹¹³ Herr von Geijer anslöt sig därefter till Lindgrens tidigare farhågor och menade att reformen riskerade att förlänga dödsstraffets existens i lagen. Enligt honom kunde ett avskaffande av offentligheten bidra till att göra dödsstraffet mer acceptabelt och därigenom minska trycket för dess fullständiga borttagande. Han motsatte sig därför utskottets förslag.¹¹⁴ Herr von Koch anslöt sig däremot till utskottets förslag, samtidigt som han markerade ett tydligt motstånd mot dödsstraffet som sådant. Han förklarade att han sedan länge betraktat dödsstraffet som både olämpligt och oriktigt. Von Koch framhöll att staten, genom att själv utgjuta människoblod, snarare riskerade att främja än att motverka våld. Samtidigt ansåg han att ett avskaffande av den offentliga verkställigheten utgjorde en viktig förbättring så länge dödsstraffet fortfarande kvarstod. Von Koch utvecklade därvid ett resonemang där den offentliga avrättningen beskrevs som ett skadligt skådespel för den ”råa massan” samtidigt som offentligheten ansågs störa den dödsdömdes möjlighet till lugn, besinning och religiös förberedelse inför döden.¹¹⁵ Även Herr Ribbing försvarade utskottets linje och utvecklade mer ingående tanken bakom den begränsade offentligheten. Han framhöll att utskottet, genom förslaget, velat undvika både den äldre offentliga avrättningen och ett helt hemligt verkställande. Enligt Ribbing var det viktigt att det fortfarande fanns oberoende vittnen närvarande för att undanröja misstankar om hemliga eller olagliga avrättningar. Samtidigt ansågs den tidigare massoffentligheten inte längre försvarbar.¹¹⁶ Slutligen uttalade sig även Herr Adelsköld till stöd för reformen. Han framhöll att han personligen helst hade sett att frågan gällt dödsstraffets fullständiga avskaffande, men konstaterade att tiden ännu inte ansågs mogen för detta steg. Så länge straffet kvarstod ansåg han dock att reformen utgjorde ett viktigt steg för att minska dess brutalitet, både för den dömda och för allmänheten. Offentliga avrättningar beskrevs av Adelsköld som präglade av en ”nyfiken, vidskeplig och rå folkhop”, vilken enligt honom utgjorde en verklig skandal. Adelsköld uttalade dessutom en önskan om att verkställigheten, om dödsstraffet fortsatt skulle tillämpas, borde ske genom mindre plågsamma metoder än den traditionella handbilan, exempelvis genom fallbila eller elektrisk avrättning.¹¹⁷

Efter debatten ställdes frågan om återremiss mot bifall till utskottets förslag. Vid voteringen avslogs återremissyrkandet med 44 röster mot 30, vilket innebär att Första kammaren biföll utskottets förslag.¹¹⁸ Debatten belyser att motståndet mot reformen i relativt liten utsträckning synes ha riktats mot

¹¹³ Första Kammarens Protokoll N:o 7, den 19 februari 1877, s. 19–21.

¹¹⁴ Ibid., s. 20.

¹¹⁵ Ibid., s. 21–22.

¹¹⁶ Ibid., s. 22–25.

¹¹⁷ Ibid., s. 25–26.

¹¹⁸ Ibid., s. 26.

offentlighetens avskaffande som sådant. Invändningarna rörde i stället främst lagtekniska frågor, verkställighetens närmare utformning samt reformens möjliga konsekvenser för den större frågan om dödsstraffets framtida avskaffande. Den offentliga verkställigheten som princip förefaller därmed i stor utsträckning ha förlorat sitt tidigare stöd. Särskilt intressant är hur Lindgrens ursprungliga farhågor om reformens möjliga verkningar kunde användas i olika riktningar och därmed tjäna som stöd för skilda ståndpunkter i debatten. Ribbings resonemang tydliggjorde samtidigt hur offentligheten successivt omformades från ett folkligt och avskräckande skådespel till en mer begränsad och kontrollerad insynsordning.

Vid Andra kammarens behandling av lagutskottets utlåtande N:o 8 kom debatten dels att beröra Westerdals förslag om fallbila, dels frågan om den offentliga verkställighetens avskaffande. Inledningsvis vidhöll Westerdal att användningen av fallbila borde regleras i strafflagen och ifrågasatte utskottets uppfattning att frågan kunde lämnas till administrativ reglering. Även Herr Treffenberg anslöt sig till Westerdals linje och utvecklade ett mer omfattande resonemang kring handbilans brister. Han framhöll att verkställighet genom handbilar innebar betydande osäkerheter och risker för misslyckade avrättningar, vilka kunde orsaka ytterligare lidande för den dödsdömde. Treffenberg menade att fallbilan framstod som ett säkrare och mer humant alternativ. Mot denna bakgrund yrkade både Westerdal och Treffenberg att utskottets förslag skulle återremitteras.¹¹⁹ Resonemanget präglades tydligt av humanitära hänsyn, där verkställighetens utförande och statens ansvar för att begränsa onödigt lidande stod i centrum. Greve Sparre intog däremot en mer försiktig hållning i frågan om fallbilans införande. Han framhöll, likt utskottet, att det inte var nödvändigt att särskilt lagstifta om frågan eftersom utskottets utlåtande i praktiken redan öppnade för administrativ reglering.¹²⁰ Vid voteringen avslogs återremissyrkandet med 79 röster mot 73. Andra kammaren biföll därmed utskottets hemställan i denna del, vilket innebar att Westerdals motion om lagreglering av fallbilan inte föranledde någon vidare åtgärd.¹²¹

När debatten övergick till frågan om offentligheten utvecklades delvis olika ståndpunkter. Herr Per Nilsson i Espö motsatte sig utskottets förslag och menade att om dödsstraffet skulle bibehållas borde det även fortsättningsvis verkställas offentligt. Även Herr Hjelm intog en avvisande hållning till reformen och ansåg att några förändringar av bestämmelserna inte borde genomföras innan dödsstraffet i sin helhet avskaffats.¹²² Andra talare anslöt sig dock till utskottets uppfattning att den äldre offentliga verkställigheten borde överges. Sparre framhöll att offentligheten tidigare motiverats av behovet att undanröja misstankar om hemliga eller olagliga avrättningar. När lagstiftaren nu

¹¹⁹ Andra Kammarens Protokoll N:o 9, den 19 februari 1877, s. 2–6.

¹²⁰ Ibid., s. 3–4.

¹²¹ Ibid., s. 7.

¹²² Ibid., s. 6–7.

ville frånga den äldre massoffentligheten ansåg han det därför nödvändigt att ersätta denna med en mer begränsad och reglerad form av offentlighet. Särskilt utsedda personer skulle därvid närvara för att säkerställa kontroll och legitimitet. Sparre yrkade därför bifall till utskottets förslag. Även Herr K. J. Berg och Herr Bergius yttrade sig i frågan. Berg och Bergius riktade kritik mot utskottets detaljerade reglering av vilka personer som skulle närvara vid avrättningarna och menade att bestämmelserna blivit alltför omfattande och omständliga. Invändningarna avsåg således främst utlåtandets närmare utformning och inte reformens grundläggande syfte att avskaffa den offentliga verkställigheten.¹²³ Vid den slutliga voteringen biföll Andra kammaren utskottets förslag om avskaffandet av den offentliga verkställigheten med 118 röster mot 30.¹²⁴ Motståndet mot reformen framstår här som relativt outvecklat i sak. Nilsson och Hjelm tycks inte försvara offentligheten utifrån dess egen funktion, utan nöjde sig med att hävda att verkställighetsformen inte borde ändras så länge dödsstraffet bestod. Detta är anmärkningsvärt eftersom det avviker från den tidigare reformlinje där partiella förändringar hade setts som ett lämpligt sätt att stegvis närma sig en mer human straffordning. Resonemanget visar därmed hur offentlighetsfrågan fortfarande av vissa uppfattades som så nära knuten till dödsstraffet som straffform att den inte borde behandlas självständigt.

Efter kamrarnas bifall upprättades riksdagens underdåniga skrivelse N:o 6, vilken upplästes och godkändes av både Första och Andra kammaren den 10 mars 1877. I skrivelsen konstaterade riksdagen att den offentlighet under vilken dödsstraffet dittills verkställts inte längre kunde anses lämplig eller behövlig. Riksdagen framhöll särskilt att den dödsdömdes lidande försvårades genom åsynen av den stora folkmassa som vanligen samlades vid avrättningar. Riksdagen menade även att den råa nyfikenhet som drog människor till avrättningarna borde motverkas snarare än uppmuntras. Offentligheten ansågs dessutom kunna förvilda och förhärda människor genom åsynen av ett sådant blodigt skådespel. Därutöver behandlades de äldre skälen för offentlig verkställighet. Riksdagen framhöll att syftet tidigare varit dels att verka avskräckande, dels att förebygga misstankar om att straffet inte verkställts lagligen eller att den dömde i hemlighet undandragits straffet. Dessa syften ansågs dock kunna tillgodoses utan den breda folkliga offentligheten. Riksdagen påtalade, likt lagutskottet, att det snarare var själva straffhotet och vissheten om straffets verkställande än själva åskådandet av avrättningen som kunde verka avskräckande. Genom närvaron av särskilt utsedda tjänstemän och ett begränsat antal andra personer ansågs också allmänhetens anspråk på kontroll och insyn kunna tillgodoses på ett tillfredsställande sätt.¹²⁵

¹²³ Ibid., s. 8.

¹²⁴ Ibid., s. 9.

¹²⁵ Riksdagens underdåniga skrivelse N:o 6, *Riksdagens underdåniga skrivelse, angående ändring af 2 kap. 2 § Strafflagen*, (1877), s. 11–12.

Den nya utformningen av 2 kap. 2 § strafflagen fastställdes genom en kunglig förordning den 10 augusti 1877 och erhöll följande lydelse:

*”Dödsstraff skall å fängelsegård verkställas genom halshuggning. Förut gifves den dömda lämplig tid att sig till döden bereda. Innan han till afrättsplatsen utföres, skall domen der uppläsas. Vid afrättningen skola närvara fängelsets föreståndare, fångpredikant eller den, som beredt fånge till döden, fängelse- eller provincialläkare, kronofogde eller magistratsledamot, af Konungens Befallningshafvande förordnad tjänsteman, som förer protokoll öfver hvad dervid förekommer, samt andre personer, hvilka Konungens Befallningshafvande tillkallar. Den kommun, inom hvars område afrättningen sker, ege ock utse högst tolf personer att afrättningen öfvervara. Den afrättades kropp varde i stillhet å närmaste begravningsplats jordfäst.”*¹²⁶

Genom bestämmelsens ikraftträdande upphörde den offentliga avrättningen att vara en del av svensk straffrätt, även om dödsstraffet som straffform i fredstid inte avskaffades förrän 1921.¹²⁷

¹²⁶ SFS 1877:27, den 10 augusti 1877.

¹²⁷ SFS 1921:288, den 3 juni 1921.

6 Avslutande analys och diskussion

Den offentliga verkställigheten av dödsstraffet utgjorde länge en integrerad del av det äldre svenska straffsystemet och bars upp av flera olika funktioner. Offentligheten fungerade inte endast som en yttre ram för avrättningen, utan var en del av det sätt på vilket straffet motiverades, kommunicerades och gavs verkan. Genom att verkställigheten ägde rum inför en publik skulle brottets allvar synliggöras, rättsordningens auktoritet bekräftas och de närvarande avhållas från brottsligt handlande. Straffet riktades således inte enbart mot den dödsdömda, utan även mot den sociala gemenskap som bevitnade det. I detta avseende kan den offentliga avrättningen förstås som en utpräglat kommunikativ straffpraktik. Dess funktion var beroende av att den sågs, tolkades och uppfattades av en närvarande publik. Offentligheten tillmättes därmed en tydlig allmänpreventiv betydelse, eftersom straffets avskräckande effekt i hög grad förutsattes vila på dess synlighet. Samtidigt ansågs offentligheten även bära flera andra funktioner, däribland religiösa, sociala, moraliserande, auktoritetsbekräftande och rättssäkerhetsrelaterade. Den offentliga avrättningen vilade således inte enbart på bakåtblickande föreställningar om straffet som vedergällning för den dömdes brott. Den hade också en tydligt framåtblickande funktion, eftersom offentligheten förutsattes ge straffet verkan även utanför relationen mellan staten och den dömda.

Med tiden kom dock denna förståelse av offentligheten att nyanseras. I takt med att samtiden förändrades och samhället utvecklades kom även den offentliga avrättningen att betraktas i ett nytt ljus. Man kan säga att offentlig bestraffning därmed sattes i relation till en ny samhällelig kontext, vilken skapade förutsättningar för att omvärdera dess funktion och legitimitet. Det som inom ett äldre straffsystem hade framstått som en naturlig och nödvändig del av straffets verkan kunde därför, i ett nytt sammanhang och under nya förhållanden, börja uppfattas som alltmer problematiskt. Detta bidrar också till att förklara varför frågan om den offentliga verkställigheten av dödsstraffet länge förblev omstridd. En etablerad straffpraktik förlorar inte omedelbart sin legitimitet enbart därför att samhälleliga förutsättningar och kontexten förändras. Snarare uppstod ett spänningsförhållande mellan äldre föreställningar, där offentligheten alltså kunde framstå som en förutsättning för straffets verkan, och nya föreställningar, där samma offentlighet i stället började uppfattas som osäker, skadlig och svår att förena med legitim bestraffning.

I denna undersökning av argumentationen kring den offentliga verkställigheten framträder ett återkommande uppskjutande av frågan. Under lång tid behandlades offentligheten inte som en självständig reformfråga, utan underordnades frågan om dödsstraffets framtida ställning. Samtidigt framställdes dödsstraffet återkommande som en straffform som ändå befann sig på tillbakagång, varför man ansåg att frågan inte behövde beröras. Detta resonemang är dock diskutabelt, eftersom dödsstraffet knappast kunde avskaffas av sig

självt utan krävde ett lagstiftningsbeslut. Att hänvisa offentlighetsfrågan till en framtida utveckling innebar därför dessutom att man undvek att ta ställning till om den offentliga verkställigheten, så länge dödsstraffet kvarstod, kunde förenas med legitim straffverkställighet. När offentlighetsfrågan slutligen började behandlas mer självständigt i sak frigjordes den fortfarande inte helt från frågan om dödsstraffet. Tvärtom kom dess betydelse alltjämt att bedömas utifrån vilka verkningar ett avskaffande av offentligheten kunde få för dödsstraffets framtida ställning. I argumentationen kunde den offentliga verkställighetens avskaffande både framställas som ett steg mot dödsstraffets fullständiga avskaffande och som ett sätt att göra ett kvarstående dödsstraff mer acceptabelt.

Argumentationen för den offentliga verkställighetens avskaffande var vidare tydligt förankrad i humanitära överväganden. När offentligheten inte längre ansågs nödvändig ur avskräckningssynpunkt eller med hänvisning till rätts-säkerhet, försvagades också grunden för dess rättfärdigande. Argumenten tog inte endast sikte på att begränsa den dödsdömdes lidande, utan även på de skadeverkningar som offentliga avrättningar ansågs kunna ha för den närvarande allmänheten och för de personer som omgav verkställigheten. Offentligheten började därmed uppfattas som skadlig inte bara för den enskilde, utan också för större delar av samhället. Denna utveckling kan förstås som en del av en bredare humanisering av straffrätten, där även äldre kropps- och skamstraff successivt kom att framstå som svårförenliga med samtidens föreställningar om legitim bestraffning. Förändringen gick således djupare än de formella lagändringarna och uttryckte en mer grundläggande förskjutning i synen på vilka former av lidande staten kunde rättfärdiga i straffets namn.

En ytterligare anmärkningsvärd aspekt av argumentationen, både i fråga om dödsstraffet som sådant och dess offentliga verkställighet, är att den i hög grad byggde på antaganden om straffets verkningar. Inledningsvis framträdde en tydlig föreställning om att offentligheten var en förutsättning för att dödsstraffet skulle verka avskräckande. Senare kom detta att ifrågasättas, och det argumenterades i stället för att det var straffhotet som sådant, snarare än dess synlighet, som hade avskräckande betydelse. Båda dessa ståndpunkter vilade emellertid på antaganden om vad enskilda personer uppfattade som avskräckande och om vilka omständigheter som faktiskt påverkade straffets preventiva verkan. Någon säker kunskap, statistik eller empirisk grund för dessa bedömningar åberopades inte. Detsamma gällde frågan om dödsstraffets avskaffande. Även där byggde argumentationen i stor utsträckning på föreställningar om hur en möjlig gärningsperson skulle resonera inför olika straffhot. Motståndare till dödsstraffet menade att den som inte avhölls från brott av hotet om livstids straffarbete knappast heller skulle avhållas av hotet om döden. Förespråkare för dödsstraffets bibehållande hävdade däremot att dödsstraffet hade en särskild avskräckande effekt som andra straff inte kunde ersätta. Både förespråkare och motståndare utgick således från föreställningar om hur en gärningsperson skulle väga olika straffhot och vad som kunde

verka avskräckande, trots att sådana verkningar måste anses ha varit osäkra. Detta blottar dessutom en svaghet i det nödvändighetsargument som också präglade diskussionen. Om dödsstraffet och den offentliga verkställigheten endast kunde rättfärdigas genom att framstå som nödvändiga för samhällsskyddet, uppstår frågan hur denna nödvändighet kunde fastställas när straffets faktiska verkningar var osäkra. Hur kan nödvändigheten av ett straff, och därmed även dess legitimitet, värderas när bedömningen av dess preventiva verkan vilar på osäkra antaganden? Argumentationen kom därmed i stor utsträckning att vila på hypotetiska bedömningar av framtida beteenden, snarare än på säker kunskap om straffets preventiva effekt.

Avslutningsvis kan konstateras att 1877 års reform utgjorde ett slutsteg i en längre rättslig och rättskulturell förändringsprocess. Den offentliga verkställigheten av straff, som länge varit en etablerad del av det svenska straffssystemet och tillmätts flera centrala funktioner, kom gradvis att ifrågasättas när den sattes i relation till nya samhälleliga, straffteoretiska och humanitära föreställningar. Dess avskräckande, religiösa, moraliserande och rättssäkerhetsrelaterade funktioner omprövades samtidigt som frågan alltjämt var nära förbunden med den större frågan om dödsstraffets legitimitet. Genom denna undersökning framträder också en tydlig reformförsiktighet, där partiella reformer länge uppfattades som den framkomliga vägen till förändring. Denna försiktighet kan också förstås i termer av moralbildning och att straffrätten inte endast ska vara verksam, utan också framstå som rättvis, rimlig och legitim. Endast ett straffsystem som kunde vinna respekt i lagstiftarens och medborgarnas ögon kunde antas fylla en verkligt normerande funktion. Reformen 1877 uttryckte därför inte endast en förändring av formerna för dödsstraffets verkställighet, utan också en djupare förskjutning i synen på vilka straffpraktiker staten kunde upprätthålla i ett modernt och legitimt straffsystem.

Källförteckning

Litteratur

Böcker

Anners, E., *Humanitet och rationalism – Studier i upplysningstidens straffreformer – särskilt med hänsyn till Gustav III:s reformlagstiftning*, Rättshistoriskt bibliotek bd. 10, Institutet för rättshistorisk forskning, Lund 1965.

Bennet, T., Sunnqvist, M., Wegerstad, L. & Wong, C., *Påföljdsbestämning: En lärobok om straff och andra reaktioner på brott*, 1 uppl., Studentlitteratur AB, Lund 2026.

Bergman, M., *Longing for the scaffold: Interpretations of and reactions to crimes committed in order to be executed*, Rättshistoriskt bibliotek bd. 76, Institutet för rättshistorisk forskning, Stockholm 2024.

Häthén, C., *Stat och straff: Rättshistoriska perspektiv*, 2 uppl., Studentlitteratur AB, Lund 2004.

Kapitel

Sunde, J.Ø., ”Managing the Unmanageable – an Essay Concerning Legal Culture as an Analytical Tool”, i Koch, S., & Sunde J.Ø., *Comparing Legal Cultures*, 2 uppl., Fagbokforlaget, Bergen 2020, s. 23–40.

Sunnqvist, M., ”Rättshistorisk teori och metod – en introduktion”, i Valguarnera, F., Debaenst, B. & Modéer, K. Å. (red.), *Små saker och stora frågor. Vänbok till Marianne Dahlén*, Iustus, Uppsala 2026, s. 319–339.

Tuori, K., ”Towards a Multi-Layered View of Modern Law”, i Aarnio, Aulis m.fl. (red.), *Justice, Morality and Society*, Juristförlaget, Lund 1997, s. 427–442.

Vetenskapliga artiklar

Bergman, M., ”De brända och glömda – om några osynliggjorda och tillintetgjorda kvinnor”, *Historisk tidskrift* 131:3, Kalmar 2011, s. 540–559.

Lernestedt, C., ”Något om grunden för den mänskliga ansvarsförmågan inom straffrätten”, *Juridisk Tidskrift*, 2 (1996/97), s. 323–351.

Offentligt tryck

Författningar

Svensk författningssamling (SFS) 1864:11, den 16 februari 1864.

Svensk författningssamling (SFS) 1877:27, den 10 augusti 1877.

Svensk författningssamling (SFS) 1921:288, den 3 juni 1921.

Propositioner

Kongl. Maj:ts Nådiga Proposition N:o 37, Kongl. Maj:ts Nådiga Proposition till Rikets Ständer om antagande af en ny Strafflag; Gifven Stockholms Slott den 23 September 1862, den 17 november 1862.

Utskottsbetänkanden och utskottsutlåtanden

Lagutskottets Utlåtande N:o 81, Utlåtande, i anledning af Kongl. Maj:ts Nådiga skrifvelse, med öfverlemnande af Lag-Comitéens förslag till Allmän Civil Lag, äfvensom öfver väckta motioner, hvilka härmed stå i sammanhang, den 20 juni 1834.

Lagutskottets Betänkande N:o 35, Betänkande, i anledning af dels Kongl. Maj:ts nådiga Proposition med förslag till ny Straff-Lag, dels ock enskilda motioner rörande bråttmålslagstifningen, den 10 juni 1863.

Lagutskottets Utlåtande N:o 55, Utlåtande, i anledning af gjorda anmärkningar samt Riks-Ståndens skiljaktiga beslut vid förehafvande af Utskottets Betänkande N:o 35, innefattande yttrande öfver dels Kongl. Maj:ts Proposition med förslag till ny Strafflag, dels ock enskilda motioner rörande brottmåls-lagstifningen, den 10 september 1863.

Lagutskottets Utlåtande N:o 53, Lag-Utskottets Utlåtande, i anledning af väckt förslag om dödsstraffets afskaffande, den 22 mars 1867.

Lagutskottets Utlåtande N:o 4, Utlåtande, i anledning af väckta förslag, dels om dödsstraffets afskaffande och dels om sådan ändring af 2 Kap. 2 § Strafflagen att detta straff ej finge offentlig verkställas, den 18 februari 1868.

Lagutskottets Utlåtande N:o 8, Utlåtande, i anledning af väckta motioner om ändring af 2 kap 2 § Strafflagen, den 13 februari 1877.

Motioner

Motion i Första Kammaren N:o 69, *Af Herr Adlersparre, om sådan ändring af 2 Kap. 2 § Strafflagen, att dödsstraffet ej må offentligen verkställas*, 1868.

Motion i Andra Kammaren N:o 6, *Af Herr L. Torpadie: Om ändring af 2 Kap. 2 § strafflagen*, 1877.

Motion i Andra Kammaren N:o 12, *Af Herr Severin Löwenhielm: Angående ändring af 2 kap. 2 § Strafflagen*, 1877.

Motion i Andra Kammaren N:o 13, *Af Herr I. Asklöf: Om ändring af 2 kap. 2 § Strafflagen*, 1877.

Motion i Andra Kammaren N:o 25, *Af Herr A. W. Westerdal: Om ändring af 2 kap. 2 § strafflagen*, 1877.

Riksdagsprotokoll

Andra Kammarens protokoll, den 29 februari 1868, § 5.

Första Kammarens Protokoll N:o 7, den 19 februari 1877.

Andra Kammarens Protokoll N:o 9, den 19 februari 1877.

Riksdagsskrivelser

Riksdagens underdåniga skrivelse N:o 6, *Riksdagens underdåniga skrifvelse, angående ändring af 2 kap. 2 § Strafflagen*, den 10 mars 1877.